

Unija poslodavaca
Crne Gore

Podsticajno okruženje za održiva preduzeća u Crnoj Gori

Analiza stanja i perspektive napretka

Podsticajno okruženje za održiva preduzeća u Crnoj Gori

Analiza stanja i perspektive napretka

Autor

Unija poslodavaca Crne Gore

Izdavač

Unija poslodavaca Crne Gore

Dizajn

Nikola Miljanić

International
Labour
Organization

Ovaj izveštaj je objavljen uz podršku Međunarodne organizacije rada (ILO). Odgovornost za mišljenja izražena u ovom izveštaju je isključivo na autorima. MOR ne preuzima odgovornost za tačnost ili pouzdanost bilo kog materijala, informacija ili mišljenja izraženih u ovom izveštaju.

Sadržaj

Predgovor	5
Sažetak	6
1. Uvod	9
2. Istraživački pristup	10
3. Pregled i opšti stavovi	11
4. Mir i politička stabilnost	16
4.1. Pregled	16
4.2. Međunarodna poređenja	16
4.3. Stavovi preduzeća	17
5. Dobro upravljanje	19
5.1. Pregled	19
5.2. Međunarodna poređenja	20
5.3. Stavovi preduzeća o dobrom upravljanju	21
6. Socijalni dijalog	30
6.1. Pregled	30
6.2. Međunarodno poređenje	31
6.3. Stavovi preduzeća	31
7. Trgovina i održiva ekonomска integracija	36
7.1. Pregled	36
7.2. Međunarodno poređenje	37
7.3. Stavovi preduzeća	38
8. Podsticajno pravno i regulatororno okruženje	41
8.1. Pregled	41
8.2. Međunarodno poređenje	43
8.3. Stavovi preduzeća	45
9. Fer konkurenčija	53
9.1. Pregled	53
9.2. Međunarodno poređenje	54
9.3. Stavovi preduzeća	55
10. Pristup finansijskim uslugama	58

10.1. Pregled	58
10.2. Međunarodno poređenje	59
10.3. Stavovi preduzeća	60
11. Informacione i komunikacione tehnologije	64
11.1. Pregled	64
11.2. Međunarodna poređenja	65
11.3. Stavovi preduzeća	66
12. Obrazovanje, obuka i doživotno učenje	70
12.1. Pregled	70
12.2. Međunarodna poređenja	71
12.3. Stavovi preduzeća	72
13. Odgovorno upravljanje životnom sredinom	82
13.1. Pregled	82
13.2. Međunarodno poređenje	83
13.3. Stavovi preduzeća	83
14. Rezultati procjene i dalje aktivnosti	88
Aneks 1. Percepcije preduzeća u vlasništvu žena i preduzeća u vlasništvu muškaraca	91
Aneks 2. Stavovi preduzeća iz različitih regiona	94
Aneks 3. Tehničke napomene i tabele	98

Predgovor

Održiva preduzeća su glavni izvor rasta, stvaranja bogatstva i zapošljavanja, podsticanja inovacija i dostojanstvenog rada. Na razvoj otpornosti, produktivnosti i konkurentnosti preduzeća ključno utiče okruženje u kojem posluju.

U 2013. godini, Unija poslodavaca Crne Gore (UPCG) uz tehničku podršku Međunarodne organizacije rada (MOR), sprovela je prvu sveobuhvatnu procjenu ograničenja za razvoj preduzeća u Crnoj Gori na nivou cijele zemlje. Usidrena u okviru MOR-a od 17 međusobno povezanih uslova, poznatih kao Podsticajno okruženje za održiva preduzeća (EESE), procjena je rezultirala sveobuhvatnim izvještajem EESE i kasnjim planom politike UPCG koji je postavio temelje za konstruktivan dijalog između vlade i privrede. Ovaj dijalog je doveo do opipljivih i značajnih poboljšanja poslovnog okruženja.

Uprkos pohvalnom napretku, svjesni smo da ima prostora za dalja poboljšanja. U tom kontekstu, UPCG je sprovela ažuriranu procjenu poslovnog okruženja kako bi procijenili napredak postignut u posljednjih 10 godina i prikupili informacije o trenutnim izazovima i potrebama preduzeća kako bi se identifikovale prioritetne oblasti u kojima su potrebne dalje reforme. Ohrabrujuće je primijetiti opšte poboljšanje u percepciji promjena u povoljnem okruženju od 2013. do 2023. godine, pri čemu je skoro polovina ispitanika izrazila pozitivan stav o poboljšanjima. Međutim, i dalje postoje brojni izazovi i zahtijevaju hitnu pažnju kako bi se dalje podržalo stvaranje povoljnog poslovnog okruženja i unaprijedila agenda zemlje za integraciju u EU.

Unija poslodavaca Crne Gore se iskreno zahvaljuje svim preduzećima koja su učestvovala u anketi i sastancima fokus grupa, posvetivši vrijeme i pruživši vrijedne informacije, komentare i sugestije koji su obogatili ukupan kvalitet ovog istraživanja. Posebnu zahvalnost upućujemo istraživačkom timu koji se sastoji od visoko kvalifikovanih međunarodnih i domaćih stručnjaka, uključujući gospodina Jareda Bissingera, gospodina Aka Kyaw Min Maw i gospodina Alena Nikezića. Takođe, izražavamo veliku zahvalnost gospodi Juliji Drumea, višem specijalisti za aktivnosti poslodavaca u ILO DVT/CO za centralnu i istočnu Evropu, na njenoj nepokolebljivoj tehničkoj podršci, smjernicama tokom procesa i odličnoj saradnji sa UPCG tokom godina.

Predsjednik Unije poslodavaca Crne Gore,
Slobodan Mikavica

Sažetak

Podsticajno poslovno okruženje u Crnoj Gori doživjelo je određene reforme u protekloj deceniji, ali se takođe i susrelo sa značajnim izazovima, posebno pandemijom COVID-19 i političkom nestabilnošću. Uprkos ovim izazovima, crnogorska poslovna zajednica je odigrala vitalnu ulogu u razvoju zemlje i katalizovala povećanje BDP-a od 50 odsto tokom prethodne decenije. S obzirom na to da je COVID-19 uglavnom prošao i da je nova vlast imenovana, **Crna Gora bi trebala da koristi svoje šanse i kreće u dodatne ekonomske reforme koje mogu revitalizovati ekonomiju i pokrenuti održivi, diverzifikovani rast privatnog sektora.**

Ovaj izvještaj, koji je pripremila Unija poslodavaca Crne Gore (UPCG), uz podršku Međunarodne organizacije rada (MOR), daje duboki i blagovremeni prikaz stavova i iskustava crnogorskih preduzeća i navodi važne stubove reformske agende za jačanje poslovanja i inkluzivni rast. Ovaj izvještaj pokriva deset različitih ekonomskih, političkih, društvenih i ekoloških faktora koji utiču na sposobnost preduzeća da kreće sa radom, raste i stvori nova i unaprijedi postojeća radna mjesta – podsticajno okruženje za poslovanje. Daje pregled trenutne situacije, ocjenjuje učinak Crne Gore u odnosu na druge zemlje i sagledava stavove preduzeća po ovim pitanjima.

Preduzeća imaju generalno pozitivan stav o promjenama podsticajnog okruženja u protekloj deceniji (2013-2023) pri čemu su skoro svi izjavili da se ono poboljšalo. To je više nego dvostruko veći broj u odnosu na preduzeća koja misle da se podsticajno okruženje pogoršalo. Najveći izazovi sa kojima se preduzeća suočavaju su neefikasnost javne uprave i politička nestabilnost, a najčešća posljedica ovih izazova je povećanje troškova poslovanja. Preduzeća kažu da su poreski propisi najvažnija i najhitnija oblast za reforme. Uprkos izazovima, preduzeća su uglavnom optimistična u pogledu svojih izgleda u narednoj godini – tri od osam očekuju da će biti bolje nego prošle godine.

Mir i politička stabilnost su od vitalnog značaja za preduzeća, a produžena politička nestabilnost od 2020. godine negativno je uticala na poslovanje i rast, posebno na one manje i one u neuslužnim sektorima. Politička nestabilnost je zaustavila donošenje odluka i sprovodenje reformi, što je dovelo i do stagnacije u procesu pristupanja Crne Gore EU. Oko dvije trećine preduzeća u Crnoj Gori prijavilo je negativne uticaje političke nestabilnosti. Kao direktna posledica, 38 odsto preduzeća je prijavilo da je otkazalo planove za proširenje poslovanja, a 30 odsto je odustalo od svojih investicionih projekata. Pored toga, 28 procenata preduzeća je primetilo da su doživeli pad prodaje, a 13 procenata preduzeća je primetilo smanjenje zaposlenih.

Preduzeća imaju složene poglede na upravljanje, ali više od polovine ne misli da je trenutni regulatorni okvir pogodan za njihov razvoj i rast. Dvije trećine preduzeća ima nepovoljan stav o konzistentnosti, predvidljivosti i lakoći razumijevanja zakona i propisa, a skoro 80 posto ne smatra da je makroekonomsko okruženje zdravo i stabilno. Značajna većina preduzeća doživljava sistem javne uprave kao neefikasan i nedjelotvoran – iako je to nešto češće na centralnom u odnosu na lokalni nivo. Uprkos ovim negativnim stavovima, samo oko 20 posto preduzeća navelo je da se prošle godine srelo sa situacijom u kojoj je očekivano ili traženo mito i korupcija. Međutim, 40 odsto preduzeća smatra da mito i korupcija utiču na njih, a većina ima negativan stav o djelotvornosti antikorupcijskih institucija.

Preduzeća snažno podržavaju i cijene kontakte i saradnju sa zaposlenima. Mnoga preduzeća – 43 posto – navode da se konsultuju sa zaposlenima o promjenama na radnom mjestu sedmično, a još 19 posto se konsultuje mjesечно. 94 posto preduzeća slaže se da je održavanje dijaloga sa zaposlenima ili njihovim predstavnicima prioritet i pruža opipljive koristi. Većina preduzeća je izjavila da je njihov kontakt sa zaposlenima regulisan opštim i granskim kolektivnim ugovorom. Stavovi preduzeća o tripartitnom socijalnom dijalogu su manje pozitivni i ona imaju pomiješane stavove o naporima vlade da promoviše, uključi i razmotri inpute socijalnih savjeta. Sporovi između poslodavaca i zaposlenih su neuobičajeni, i

sa njima se suočilo samo 5 posto preduzeća u 2022. Preduzeća snažno favorizuju direktnе pregovore sa zaposlenima kao najefikasniji način za rješavanje sporova.

Oko 30 posto anketiranih preduzeća učestvuje u međunarodnoj trgovini, a ova preduzeća generalno smatraju da vlada treba da uloži više napore u pitanja međunarodne trgovine i regionalne integracije. Najznačajniji izazovi sa kojima se ova trgočka preduzeća suočavaju odnose se na pristup finansiranju trgovine i carine.

Preduzeća takođe imaju pomiješane stavove o pravnom i regulatornom okruženju. Na pitanje o njihovim stavovima o transparentnosti i predvidljivosti pravila oko izdavanja licenci, dozvola i odobrenja, većina preduzeća je ili imala neutralan stav ili nije znala. Na pitanje da li se ova pravila i procedure jednako primjenjuju, 36 posto ih je smatralo da to nije slučaj – tri puta više nego što je mislilo da jeste. Mnoga preduzeća smatraju da proces za dobijanje poslovnih licenci, registracija i dozvola nije jasan, jednostavan i pristupačan. Preduzeća navode lošu poresku uslugu kao vodeći izazov u oblasti poreske administracije, a porez na dodatu vrijednost kao poresku stopu koja predstavlja najveće opterećenje za njih. Tri od deset preduzeća smatraju da radno zakonodavstvo nije dobro osmišljeno za potrebe zaposlenih i preduzeća, iako ih oko polovina ima neutralno mišljenje.

Značajan udio preduzeća – skoro polovina – smatra da postoje monopolске prakse i aktivnosti na tržištu njihovih roba ili usluga, a 63 posto smatra da je regulatorni okvir za zaštitu od neloyalne konkurenčije i monopolске prakse neefikasan. Više od polovine crnogorskih preduzeća takođe navodi da se suočavaju sa konkurenjom neformalnih preduzeća na svojim primarnim tržištima.

Pristup finansijama je izazov za mnoga crnogorska preduzeća, posebno MMSP. Većina preduzeća – 54 posto – ne vjeruje da su finansijske usluge podjednako dostupne svim preduzećima u Crnoj Gori, a 57 posto preduzeća ne vjeruje da su informacije o finansijskim uslugama dobro distribuirane među preduzećima. Visoke kamatne stope, dugotrajni procesi odobravanja i nepostojanje dovoljnog kolateralra su tri najveće izazova za preduzeća prilikom apliciranja za kredite. Interni fondovi ili zadržana dobit su glavni izvor finansiranja mnogih crnogorskih preduzeća.

Mnoga crnogorska preduzeća usvajaju i integriraju digitalna rješenja u svoje poslovne funkcije. Najčešće citirane pravne i regulatorne prepreke na koje su naišli tokom procesa usvajanja digitalnih tehnologija bili su propisi o digitalnom plaćanju, koje je navelo 25 posto preduzeća. Među preduzećima koja su već postigla određeni napredak u digitalizaciji, primarni izazov sa kojim se suočavaju su ograničena finansijska sredstva za ulaganja, kako navodi 29 posto preduzeća.

Zapošljavanje kvalifikovanih radnika može biti izazov za preduzeća, zbog neusklađenosti vještina i nedostatka kandidata. Obrazovne institucije u Crnoj Gori imaju važnu ulogu, ali trenutno 76 posto preduzeća vjeruje da institucije stručnog i visokog obrazovanja ne osposobljavaju studente sa vještinama relevantnim za posao. Sličan udio – 74 posto – vidi nedostatak koordinacije između potreba preduzeća i ponude obrazovnog sistema kao ključnu prepreku za postizanje ovog cilja. Preduzeća takođe igraju važnu ulogu u izgradnji vještina radne snage, koristeći niz alata za to. Najčešći pristupi su korišćenje postojećeg osoblja za obuku zaposlenih tokom njihovih redovnih dužnosti i obezbjeđivanje trenera u samom preduzeću. Međutim, preduzeća se takođe suočavaju sa izazovima, uključujući nedovoljan budžet za obuku – što je kao najveći izazov navelo 54 posto preduzeća. Poreski odbici za troškove obuke bili bi najkorisniji način da se programi obuke zaposlenih učine dostupnijim. Uklanjanje prepreka za rast produktivnosti moglo bi donijeti velike koristi i radnicima i poslodavcima. Trenutno, 39 posto preduzeća vjeruje da je najveća prepreka poboljšanju produktivnosti to što zemlja ne uspijeva da obuči dovoljno kvalifikovane radne snage.

Crnogorska preduzeća imaju prostora za unapređenje ekološke svijesti, pri čemu jedna trećina navodi da ne zna koliko je teško poštovati ekološke propise, a manje od jedne trećine navodi da imaju strategije za efikasno korišćenje energije i materijala što im pomaže da smanje emisije, otpad ili zagadenje.

Međutim, više od polovine prepoznaće da je važno da budu doživljena kao ekološki odgovorna preduzeća koja poštuju propise. Primarna prepreka koja predstavlja prepreku za preduzeća da usvoje ekološki prihvatljive i održive prakse je nedostatak svijesti o ovim praksama – kako navodi 46 posto preduzeća.

1. Uvod

Ovaj izvještaj, koji je pripremila Unija poslodavaca Crne Gore (UPCG), uz podršku Međunarodne organizacije rada (MOR), daje sveobuhvatan prikaz ekonomskih stavova i iskustava crnogorskog privatnog sektora i reformske agende za jačanje poslovanja i inkluzivni rast. U 2013. godini, UPCG je pokrenula Nacionalnu procjenu podsticajnog okruženja za održiva preduzeća i agendu reformi programske politike pod nazivom „5 ubica biznisa u Crnoj Gori“. Ovi izvještaji su pomogli u pokretanju dijaloga između Vlade i UPCG i doveli do usvajanja nekoliko važnih zakona, uključujući Zakon o sprečavanju nelegalnog poslovanja, Zakon o strancima, Zakon o zdravstvenom osiguranju, Zakon o komunalnim taksama i Zakon o administrativnim taksama. Broj lokalnih komunalnih taksi je smanjen sa 11 na 3, 47 taksi je ukinuto (7% od ukupnog broja taksi), a 72 naknade su smanjene (11% od ukupnog broja naknada). Ovaj rad pomogao je i da se smanji udio poslodavca u plaćanju zdravstvenog osiguranja sa 4,3 posto na 2,3 posto, produži maksimalno trajanje ugovora na određeno vrijeme sa 2 na 3 godine, ukinu kvote za strance po zanimanju, uvede jedinstvena boravišna i radna dozvola za strance, kao i da se pojednostave procedure registracije preduzeća¹.

Dok su u pojedinim oblastima postignuti značajni rezultati, u drugim ključnim oblastima napredak zaostaje. Dodatne reforme su imperativ za efikasnu podršku crnogorskim preduzećima u snalaženju u brzo promjenjivom i nestabilnom poslovnom okruženju, obilježenom tehnološkim napretkom, evoluirajućim ponašanjem potrošača, pojačanom društvenom odgovornošću preduzeća, zelenom tranzicijom i globalnim ekonomskim fluktuacijama i krizom. Ove reforme su od ključne važnosti za podršku crnogorskim preduzećima u izgradnji otpornosti pred višestrukim izazovima i da ostanu konkurentni i produktivni na dugi rok. Štavise, Crna Gora treba da nastavi proces reformi kako bi ispunila svoju posvećenost evropskim integracijama.

Ovaj izvještaj pokriva deset oblasti podsticajnog okruženja i daje pregled trenutne situacije, međunarodno poređenje i pregled stavova kompanija po ovim pitanjima. Obuhvaćene oblasti uključuju:

- ▶ Mir i politička stabilnost
- ▶ Dobro upravljanje
- ▶ Socijalni dijalog
- ▶ Trgovina i održiva ekomska integracija
- ▶ Podsticajno pravno i regulatorno okruženje
- ▶ Fer konkurenca
- ▶ Pristup finansijskim uslugama
- ▶ Informacione i komunikacione tehnologije
- ▶ Obrazovanje, obuka i cjeloživotno učenje
- ▶ Odgovorno upravljanje životnom sredinom

¹ International Labour Organization, "Progress Report of the Enabling Environment for Sustainable Enterprises Programme in Montenegro," 2013,
https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/documents/publication/wcms_771898.pdf

2. Istraživački pristup

Ova studija je prvenstveno zasnovana na istraživanju koju je 2023. godine sprovedla Unija poslodavaca Crne Gore uz podršku MOR-a. Istraživanje je zasnovano na metodologiji MOR-a - Podsticajno okruženje za održiva preduzeća (EESE), koja obuhvata 17 različitih političkih, ekonomskih, društvenih i ekoloških faktora koji utiču na sposobnost preduzeća da pokrene poslovanje, raste i kreira pristojna radna mjesta². EESE istraživanje ima za cilj da pomogne vladu, poslodavcima i radnicima da procijene podsticajno okruženje, definiju reformske prioritete i planove i implementiraju te planove.

Istraživanje UPCG iz 2023. oslanjalo se na EESE metodologiju, ali je uključivalo deset od sedamnaest faktora kojima je UPCG dala prioritet u konsultaciji sa svojim članovima i drugim zainteresovanim stranama. Ovo je učinjeno kako bi se anketa fokusirala i opseg uskladio sa raspoloživim resursima. UPCG je anketu stavila na raspolaganje svojim članovima, kao i poslovnoj zajednici u cjelini. Anketiranje je obavljeno od juna do avgusta 2023. U anketi je učestvovalo ukupno 207 preduzeća, sa 185 popunjениh uzoraka korišćenih u analizi. Veličina uzorka EESE istraživanja nije posebno velika, ali je u skladu sa drugim istraživanjima koja su rađena u prošlosti korištenjem EESE metodologije³. Takođe je u skladu sa međunarodnim normama za veoma male privrede kao što je Crna Gora.

Preduzeća su grupisana prema sektoru, evidentirana prema Međunarodnim standardnim industrijskim klasifikacijama (ISIC). Ovi sektori su zatim konsolidovani u pet grupa, koje su osmišljene da se fokusiraju na ključne sektore za crnogorsku ekonomiju, a da istovremeno ostanu u skladu sa ISIC klasifikacijama. Grupa trgovine na veliko i malo koja se koristi u ovoj studiji uskladena je sa ISIC klasifikacijom, a „HoReCa“ sektor je uskladen sa ISIC odjeljkom za usluge smještaja i hrane. Grupa „Gradjevinarstvo i nekretnine“ u ovoj studiji je kombinacija oba ova ISIC odjeljka. Grupa „Poljoprivreda i druge djelatnosti“ kombinacija je preostalih ISIC odjeljaka u poljoprivredi i industriji, dok je grupa „Ostale usluge“ kombinacija preostalih ISIC odjeljaka u sektoru usluga. Kako bi osigurali da istraživanje najbolje odražava poslovnu zajednicu u Crnoj Gori, za ponderisanje podataka iz istraživanja koristimo podatke poreske uprave iz 2022. Podaci poreske uprave sadrže broj preduzeća po djelatnostima (na nivou ISIC 4-digit tj. 4 cifre) i veličinu firme, definisanu brojem zaposlenih. Isključujemo neke vrste preduzeća, kao što su „preduzetnici“, kao i poslovne aktivnosti u javnom sektoru, što rezultira sa ukupno 30.526 preduzeća. Da bismo izračunali pondere uzorka, stratifikujemo podatke u dva strata – djelatnost (ISIC odjeljak) i veličinu preduzeća - a odgovori su ponderisani u odnosu na inverzne pondere vjerovatnoće kako bi se omogućila interferencija od uzorka do populacije.

Istraživački tim je sproveo i analizu dokumentacije, kako bi se upoznao sa crnogorskim kontekstom za svaki aspekt istraživanja i koristio te informacije u izradi izvještaja. Analiza dokumentacije je pružila i uporedne uvide, uglavnom ispitujući kako se Crna Gora poredi sa drugim zemljama Zapadnog Balkana kroz niz mjerena.

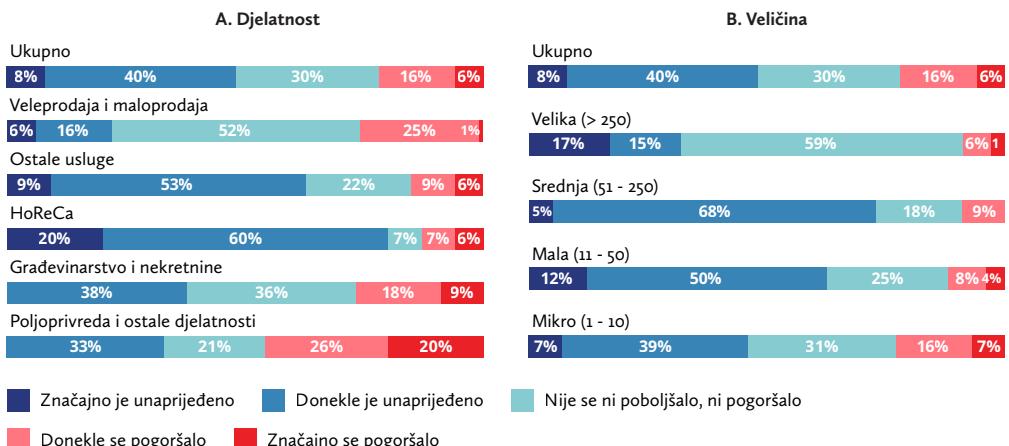
² International Labour Organization, oE"nabling Environment for Sustainable Enterprises," <https://www.ilo.org/static/english/eese3/index.html>

³ Pogledajte, na primjer, International Labour Organization, "The enabling environment for sustainable enterprises in the FYR of Macedonia." 2014, https://www.ilo.org/empent/whatsnew/WCMS_531329/lang--en/index.htm

3. Pregled i opšti stavovi

Rezultati ankete pokazuju da, sveukupno, skoro polovina preduzeća (48 posto) smatra da se podsticajno okruženje za poslovanje poboljšalo tokom poslednje decenije, od 2013. do 2023 godine (Slika 1). To je više od dvostruko u odnosu na udio preduzeća – 22 posto – koje smatraju da se okruženje pogoršalo. Međutim, percepcije se donekle razlikuju u zavisnosti od djelatnosti i veličine preduzeća. Posebno, uslužna djelatnost, naročito „HoReCa“ sektor i drugi uslužni sektori, imaju najpozitivniju percepciju. Nasuprot tome, manje od četvrtine veleprodajnih i maloprodajnih preduzeća i otprilike trećina preduzeća u sektoru poljoprivrede i drugih djelatnosti dijeli to mišljenje. Ovo ukazuje na neujednačen stepen promjena u privredi i poslovnom okruženju, što možda ukazuje na to da su se reforme ili druga privredna događanja fokusirala na firme iz uslužnog sektora ili su prvenstveno njima koristile. Srednja preduzeća najvjerovaljnije će navesti da se poslovno okruženje poboljšalo, a 73 posto ima pozitivne stavove o promjenama poslovog okruženja. Mala preduzeća su takođe imala izrazito pozitivne stavove, sa 62 posto preduzeća koja navode da se poslovno okruženje donekle ili značajno poboljšalo. Mikro preduzeća će najvjerovaljnije reći da se poslovno okruženje pogoršalo, ali ovaj stav ima manje od četvrtine mikro preduzeća.

Slika 1. Stavovi firmi o promjenama u sveukupnom poslovnom okruženju u Crnoj Gori u poslednjih deset godina (%)

Izvor: EESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Rezultati istraživanja pokazuju da je digitalna infrastruktura oblast poslovnog okruženja koja je doživjela najznačajnija poboljšanja, dok vrlo malo firmi navodi poboljšanja u oblastima kao što su politička stabilnost i dostupnost radne snage. Na pitanje o tri glavna aspekta poslovnog okruženja koja su pokazala najveći napredak u proteklim deset godina, četrdeset šest posto firmi je reklo da je digitalna infrastruktura doživjela najznačajnije poboljšanje. Uz poboljšanje digitalne infrastrukture, druge glavne oblasti u kojima su preduzeća primijetila poboljšanja bile su radno zakonodavstvo (37 posto) i pristupu finansijama (32 posto). Uprkos poboljšanju propisa o radu, dostupnost radne snage (kako kvalifikovane tako i nekvalifikovane) ostaje problem. Čini se da je korupcija oblast gdje preduzeća vide najmanje poboljšanja u proteklih deset godina. Samo tri procenta preduzeća je ovu oblast doživjelo kao jedno od tri najveća područja u kojima je došlo do značajnog poboljšanja. Samo sedam posto preduzeća navodi da je politička stabilnost jedna od tri oblasti gdje se vide najveća poboljšanja u poslednjih deset godina.

Slika 2. Vodeća tri aspekta poslovnog okruženja sa najznačajnijim poboljšanjem u poslednjih deset godina (% preduzeća koja navode svaki od odgovora)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Vodeći izazovi za preduzeća u Crnoj Gori su politička i administrativna pitanja (Slika 3). Neefikasnost javne uprave bila je jedan od tri najznačajnija izazova za crnogorska preduzeća, kako je navelo 43 posto preduzeća. Drugi najveći izazovi uključuju političku nestabilnost i konkurenčiju iz neformalnog sektora, a svaki od njih navodi 35 posto preduzeća. Ovaj nalaz sugeriše da su napori na unapređenju efikasnosti sistema javne uprave i političke stabilnosti bili ispod očekivanja u protekloj deceniji, što je rezultiralo značajnim izazovima u poslovnoj aktivnosti preduzeća. Za razliku od toga, najmanja je vjerovatnoća da se propisi u oblasti životne sredine navedu kao jedan od tri najznačajnija izazova za poslovanje. Ovo se može pripisati prirodi crnogorskih preduzeća, koja su prvenstveno u uslužnom sektoru, gdje je poštovanje ekoloških propisa možda jednostavnije i manje opterećujuće nego u proizvodnim ili industrijskim aktivnostima. Osim toga, može postojati nedostatak svijesti među preduzećima o postojećim propisima u oblasti životne sredine. Samo 8 posto preduzeća navodi trgovinske i carinske propise kao najveći izazov. To je možda uzrokovan niskim carinama i odsustvom necarinskih trgovinskih barijera, kao i liberalizovanog režima trgovinskih dozvola koji zahtijeva uvozne dozvole samo za mali spektor proizvoda kao što su municija i određene hemikalije sa potencijalnim uticajem na ozonski omotač⁴.

⁴ International Trade Administration, " Montenegro – Country Commercial Guide," 2022, <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/montenegro-market-overview>

Slika 3. Trenutna tri najznačajnija izazova vezano za poslovno okruženje (% preduzeća koja navode svaki od odgovora)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Ovi izazovi imaju niz posljedica za preduzeća, a najčešća je da povećavaju troškove poslovanja (Slika 4). Četiri od deset firmi su istakle da njihov glavni izazov povećava troškove poslovanja. Ostali, u značajnijoj mjeri prepoznati uticaji, uključuju ograničenja širenja poslovanja na nova tržišta, što je navelo 23 posto preduzeća, i potrebljivo izdvajanje dodatnog vremena za rješavanje, što je navelo 17 posto preduzeća.

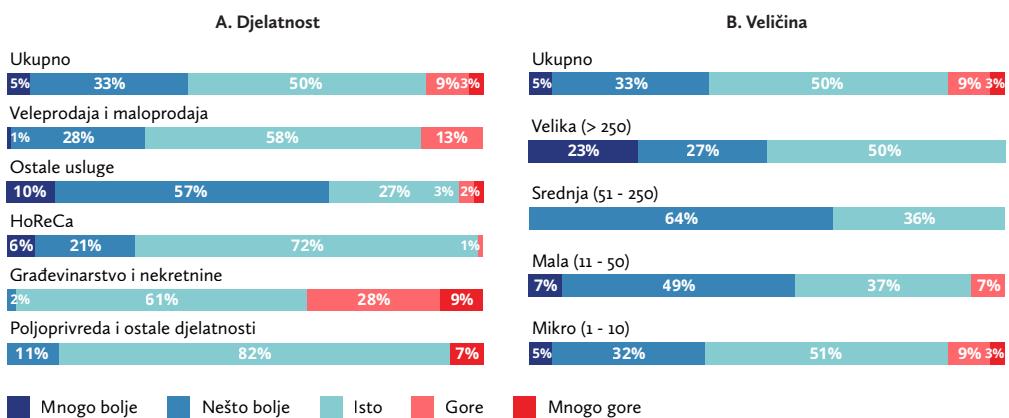
Slika 4. Uticaj najvećeg izazova sa kojim se preduzeća trenutno suočavaju (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Firme su uglavnom optimistične u pogledu poslovnih performansi u narednoj godini (Slika 5). Otprilike 38 posto firmi očekuje bolji učinak sledeće godine u odnosu na prošlu. Nasuprot tome, 12 posto preduzeća očekuju lošiji učinak. Preostalih 50 posto preduzeća očekuje isti učinak sledeće godine kao i prethodne. U svim djelatnostima, optimizam prvenstveno pokreću preduzeća u uslužnom sektoru. 68 posto preduzeća u ostalim uslugama, oko 30 odsto preduzeća u veleprodaji i maloprodaji i 27 odsto preduzeća u „HoReCa“ sektoru očekuje da će bolje poslovati sledeće godine. Nasuprot tome, samo 2 posto preduzeća u građevinarstvu i nekretninama i 11 posto preduzeća u „poljoprivredi i drugim djelatnostima“ očekuje bolje rezultate sljedeće godine. Što se tiče veličine, srednja preduzeća su najoptimističnija po pitanju učinka u narednoj godini, sa 64 posto onih koji očekuju da će poslovati bolje, u poređenju sa 56 posto za mala poduzeća i 37 posto za mikro poduzeća.

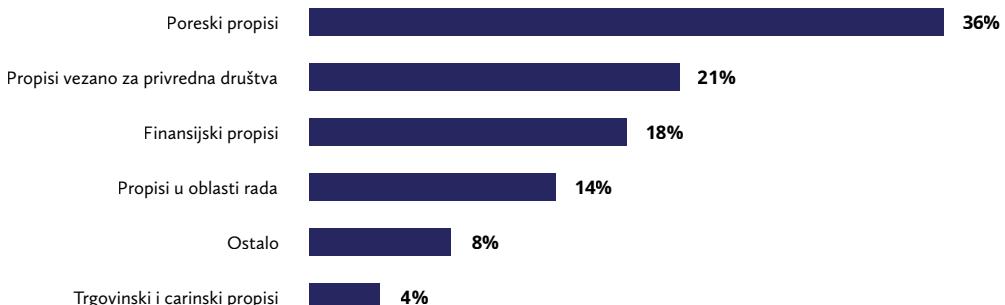
Slika 5. Očekivanja preduzeća u pogledu poslovnog učinka sledeće godine u poređenju sa prethodnom (%)

Izvor: ESEI Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Uprkos nedavnim poreskim reformama, preduzeća su navela poreske propise kao najvažniju i najhitniju oblast za reformu, kako je navelo 36 posto preduzeća (Slika 6). Propisi koji regulišu rad privrednih društava su takođe ključne i hitne reformske oblasti, što navodi 21 posto preduzeća. Nasuprot tome, samo 4 posto preduzeća smatra da je reforma trgovinskih i carinskih propisa ključna i hitna, međutim to bi moglo biti zbog malog udjela preduzeća koja se bave međunarodnom trgovinom robama.

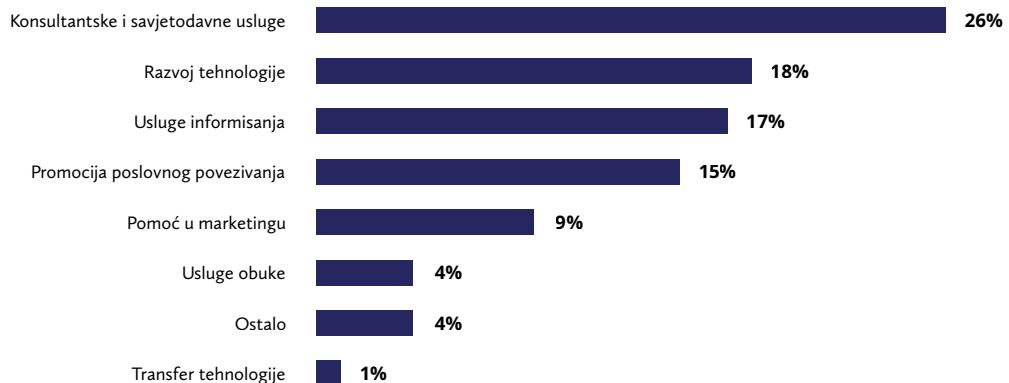
Slika 6. Najvažnija i najhitnija oblast gdje su najpotrebni reforme (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Crnogorska preduzeća vide konsultantske i savjetodavne usluge kao najkorisniji oblik usluga poslovnog razvoja (BDS), kako je prijavilo 26 posto preduzeća (Slika 7). Takođe je istaknuto da druge korisne usluge poslovnog razvoja koje podržava vlada uključuju razvoj tehnologije (koji je navelo 18 posto preduzeća), pristup uslugama informisanja (17 posto) i promociju poslovnih veza (15 posto). BDS su skup nefinansijskih usluga koje imaju za cilj poboljšanje poslovnih performansi, podsticanje inovacija, pružanje informacija o tržištu i širenje poslovnih mreža. BDS ima za cilj povećanje konkurentnosti, efikasnosti i održivog ekonomskog rasta.

Slika 7. Usluge poslovnog razvoja koje bi bile od najveće pomoći preduzećima (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

4. Mir i politička stabilnost

4.1. Pregled

Tokom protekle decenije, Crna Gora je postigla napredak u konsolidaciji svoje demokratije, ali je zemlja i dalje ranjiva i društvo je i dalje politički polarizovano zbog dešavanja poslednjih godina. Međutim, ova polarizacija je imala ograničeni uticaj na unutrašnja društveno-ekonomska dešavanja, u poređenju sa periodom od parlamentarnih izbora u avgustu 2020. godine.⁵

Crna Gora ima višestranački sistem, kojim uglavnom upravljaju koalicione vlade. Predsjednik Crne Gore se bira na petogodišnji mandat, a izbori su održani sredinom 2023. godine. Od sticanja nezavisnosti, Crna Gora je preduzela brojne reforme i postavila članstvo u EU i NATO-u i dobrosusjedske odnose kao svoje spoljnopoličke prioritete. Pristupni pregovori sa EU su otvoreni u junu 2012. godine i traju i dalje. Crna Gora je 2017. godine Crna Gora postala 29. članica NATO-a. Crna Gora je aktivna članica više od 30 regionalnih organizacija i inicijativa (CEI, SEECP, JII, A5, CEFTA 2006, MARRI).

Od parlamentarnih izbora u avgustu 2020. godine, Crna Gora je doživjela neuspjeh u izgradnji konsenzusa o ključnim pitanjima od nacionalnog interesa, što je uzrokovalo značajnu političku nestabilnost, uključujući izglasavanje nepovjerenja od strane parlamenta dvijema vladama. Kako je navela Evropska komisija, politička nestabilnost, nestabilnost vlade i tenzije su zaustavile procese odlučivanja i implementaciju reformi⁶. Kao rezultat toga, Vlada Crne Gore je funkcionala samo u tehničkom kapacitetu tokom većeg dijela 2022. i dijelom 2023. godine. Ova promjenljivost i nestabilnost su takođe dovele do stagnacije u procesu pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji. U Izvještaju EK o Crnoj Gori za 2021. godinu navedeno je da vlade i parlament nisu u praksi pokazali svoj angažman na reformskoj agendi vezanoj za EU⁷.

Politički problemi i pandemija COVID-19 takođe su pogoršali već postojeće izazove, uključujući velike javne dugove i fiskalne deficite uzrokovane lošim ekonomskim odlukama i zaduživanjem za velike investicione projekte. Dugogodišnja upozorenja o ranjivosti crnogorske privrede, zbog zavisnosti od turizma i stranih direktnih investicija, realizovana su tokom pandemije, kada je turizam pretrpio težak udarac⁸.

4.2. Međunarodna poređenja

Uprkos konstatovanoj političkoj nestabilnosti, međunarodna poređenja političke stabilnosti i sloboda u Crnoj Gori sugeriru da je ona u rangu sa većinom svojih susjeda u regionu. Indeks slobode u svijetu organizacije Freedom House ispituje i politička prava i građanske slobode u zemljama širom svijeta, sa

⁵ Izvještaj za Crnu Goru 2022, BTI Transformation Index, 2022.

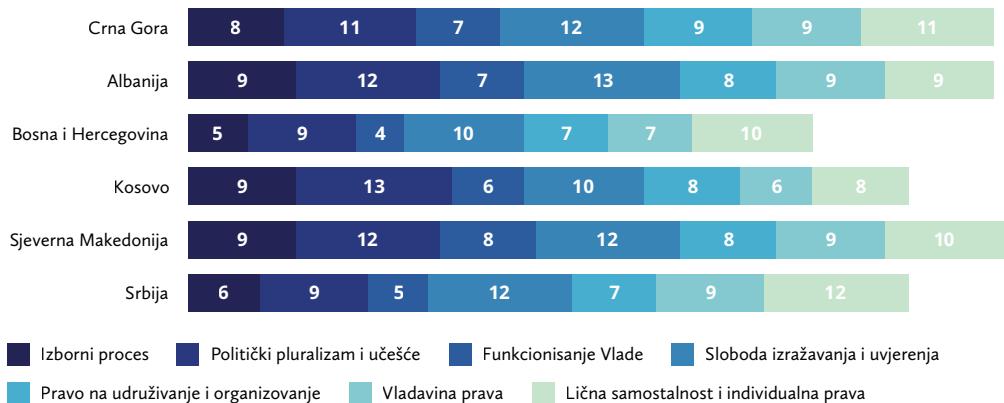
⁶ Izvještaj za Crnu Goru 2022., Evropska komisija, 18.10.2022.

⁷ Ibidem

⁸ Izvještaj za Crnu Goru 2022, BTI Transformation Indeks, 2022.

fokusom na prava i slobode pojedinaca u stvarnom svijetu⁹. Prema ocjeni Freedom House-a, Crna Gora se svrstava među zemlje sa boljim učinkom na Zapadnom Balkanu. Komparativno dobro stoji po pitanju prava na udruživanje i organizovanje i negdje je na sredini u većini drugih potkategorija.

Slika 8. Sloboda u svijetu, FreedomHouse

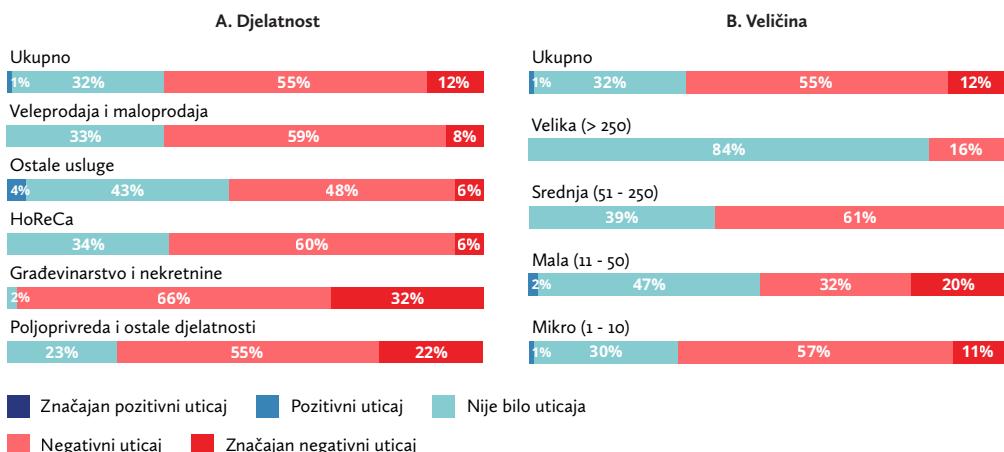
Izvor: Freedom House, "Freedom in the World Research Methodology," <https://freedomhouse.org/explore-the-map?type=fiw&year=2023>

4.3. Stavovi preduzeća

Producena politička nestabilnost od 2020. godine značajno je uticala na preduzeća, a takav negativan uticaj registrovan je bez obzira iz kog sektora preduzeće dolazi (Slika 9). Oko dvije trećine preduzeća navodi negativne uticaje političke nestabilnosti. Najteže pogodene djelatnosti su građevinarstvo i nekretnine, sa 98 posto preduzeća koja su navela negativne uticaje – znatno iznad nacionalnog prosjeka. Isto tako, 77 posto preduzeća koje se bave poljoprivrednim i drugim industrijskim aktivnostima – uključujući proizvodnju – navode negativne uticaje. Čini se da su velike firme bile izolovane od nestabilnosti, a 84 posto je prijavilo da nije bilo uticaja – što je znatno više od 32 posto nacionalnog prosjeka. Mikro preduzeća su bila najteže pogodena kada se uzme u obzir veličina preduzeća – 68 postoje je izjavilo da je na njih negativno uticala politička nestabilnost, u poređenju sa samo 16 posto velikih preduzeća.

⁹ Izvještaj „Sloboda u svijetu“ zasnovan je na brojčanom rangiranju i opisima za sve zemlje, prema procjenama analitičara i savjetnika. On se oslanja na širok spektar izvora, uključujući „novinske članke, akademске analize, izveštaje nevladinih organizacija, individualne profesionalne kontakte i istraživanja na terenu“ kako bi prouzeo bodove za svaki indikator, koji se zatim kombinuju kako bi se postigla konačna procjena za svaku zemlju.. Analitičari ocjenjuju zemlje i teritorije na osnovu uslova i događaja unutar njihovih granica tokom obuhvaćenog perioda. Za više informacija o metodologiji pogledajte Freedom House, "Freedom in the World Research Methodology", <https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/freedom-world-research-methodology>

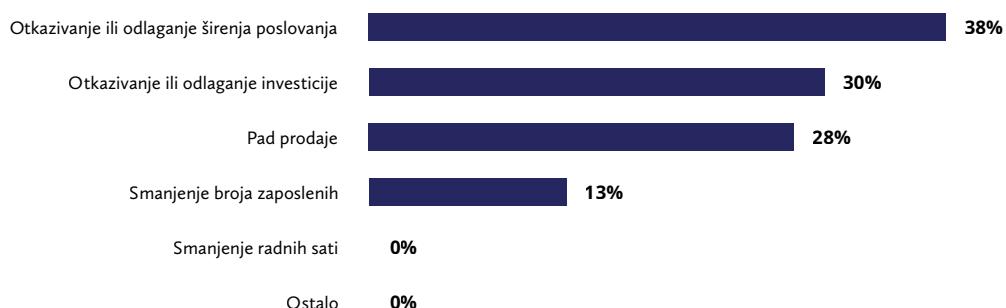
Slika 9. Stepen uticaja produžene političke nestabilnosti od 2020. (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Negativni uticaji dugotrajne političke nestabilnosti su poremetili ekonomski rast (Slika 10). Kao direktna posljedica ove nestabilnosti, 38 posto preduzeća je navelo da su otkazali svoje planove za proširenje poslovanja, a 30 posto je odustalo od svojih investicionih projekata. Ova otkazivanja imaju štetne efekte i na mikro i na makro nivou. Na mikro nivou, mogla bi smanjiti mogućnosti za zapošljavanje radnika i uticati na preduzeća u ekosistemu, uključujući opredijeljene dobavljače roba i usluga za predstojeće investicije i širenje poslovanja. Na makro nivou, ova situacija bi mogla dovesti do usporenog ekonomskog rasta i uvesti osjećaj neizvjesnosti, što bi zauzvrat moglo uticati na strane investicije. Pored proširenja poslovanja i otkazivanja investicija, 28 posto preduzeća je navelo da su doživjeli pad prodaje, a 13 posto preduzeća je zabilježilo smanjenje broja zaposlenih. Ovo naglašava višestruki uticaj ovih izazova na tokove prihoda i stabilnost radne snage, potencijalno utičući na ekonomsku otpornost.

Slika 10. Tip uticaja koji je uzrokovala nedavna politička situacija od 2020. (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023

5. Dobro upravljanje

5.1. Pregled

Crna Gora je uspostavila institucionalni i upravljački okvir, ali su potrebna poboljšanja, podržana jasnom političkom voljom i snažnijim fokusom na implementaciju politike. Reforme ključnih aspekata javne uprave, javnih nabavki i borbe protiv korupcije još se ne sprovode. Reforme upravljanja u Crnoj Gori su barem djelimično vodene njenim pregovorima sa EU. Reforma javne uprave, zajedno sa vladavinom prava i ekonomskom reformom, tri su glavne komponente Strategije proširenja. Strateški okvir za reformu javne uprave je uspostavljen i redovno je unapređivan tokom 2010-ih, iako nije ažuriran od 2020. do 2022. godine. Period od avgusta 2020. godine obilježile su blokirane reforme i smanjene aktivnosti vlade, jer se država suočavala sa izazovima u implementaciji politika, prvenstveno zbog nedostatka političke odlučnosti i kapaciteta za sprovođenje zakona¹⁰. Nova Strategija javne uprave za 2022-2026 uključuje aktivnosti za poboljšanje sistema dobrog upravljanja i kontrole.

Reforma javne uprave u Crnoj Gori ostvarila je napredak u poboljšanju kvaliteta i efikasnosti javnih usluga; međutim, ostaju izazovi u oblastima transparentnosti, decentralizacije, upravljanja javnim finansijama i jačanja vladavine prava. Kreiranje politika zasnovano na dokazima i dalje je samo djelimično obezbijeđeno¹¹. Ostaju i dalje problemi, uključujući zapošljavanje koje se ne vrši na osnovu zasluga, učinak državne uprave i upravljačku odgovornost. Administrativni izazovi uključuju visok nivo javnog duga, veliku zaposlenost u javnom sektoru i visoku državnu potrošnju, posebno za plate i penzije.¹²

Crna Gora ima generalno dobro razvijen pravni okvir za borbu protiv korupcije i za obezbjedivanje nezavisnosti pravosuđa. Sredinom 2010-ih Crna Gora je razvila novi institucionalni i pravni okvir za borbu protiv korupcije. Trenutno postoji nekoliko zakona i podzakonskih akata koji imaju za cilj sprečavanje i suzbijanje korupcije, uključujući Zakon o sprečavanju korupcije, Krivični zakonik i Zakon o finansiranju političkih subjekata i izbornih kampanja. Postoji i niz institucija koje se bave suzbijanjem korupcije, uključujući Agenciju za sprečavanje korupcije (2016), Specijalno državno tužilaštvo i Specijalno policijsko odjeljenje (2015). Međutim, postoji potreba za efikasnijom primjenom i sprovođenjem zakona, kao i za većom političkom voljom za borbu protiv korupcije. Postoji „nedostatak osjećaja vlasništva“ u sistemu za suzbijanje korupcije „što rezultira nedostacima u njegovoj djelotvornoj implementaciji“¹³. Nedostaje i politička volja da se izaberu sudske i da se osigura nesmetano funkcionisanje pravosudnog sistema.

Crna Gora je pokrenula nekoliko reformi kako bi razvila sistem javnih nabavki, uključujući implementaciju strategije od 2016. do 2020. godine za unapređenje javnih nabavki i usvajanje Zakona o javnim nabavkama u decembru 2019. godine. Glavni rezultati tih aktivnosti bili su usvajanje novog regulatornog okvira u skladu sa važećim direktivama EU i uspostavljanje elektronskog sistema javnih nabavki (CEJN). Crna Gora je usvojila i strategiju za unapređenje politike javnih nabavki i javno-privatnog partnerstva za period 2021-2025. Njeni glavni ciljevi su da sistem javnih nabavki učini održivijim, modernijim, efikasnijim i jačim. UPCG i MOR ESE izveštaj (2013) doprinijeli su odgovoru na korupciju u javnim nabavkama i smanjenju opštih mogućnosti za korupciju.¹⁴

¹⁰ BTI Transformation Index, 2022

¹¹ Izveštaj Evropske komisije za Crnu Goru, 2022.

¹² BTI Transformation Index, 2022

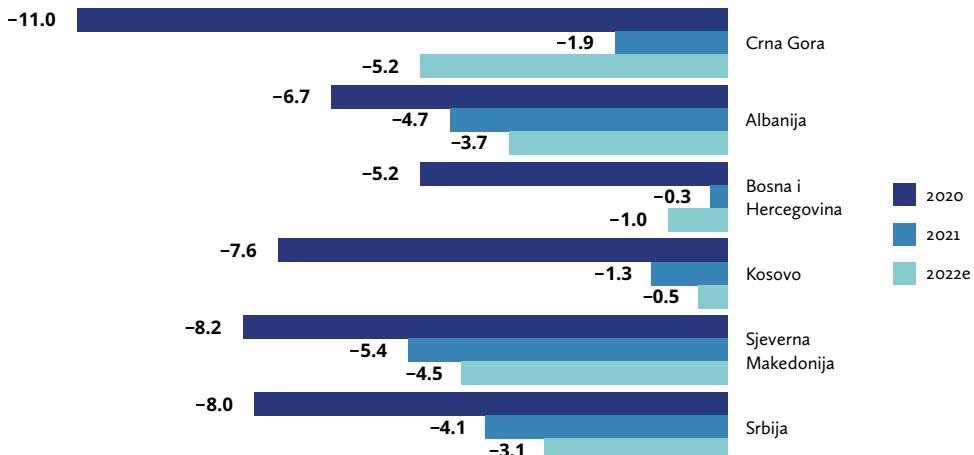
¹³ <https://rm.coe.int/fifth-evaluation-round-preventing-corruption-and-promoting-integrity-i/1680a8a106>

¹⁴ Pregled napretka Programa podsticajnog okruženja za održiva preduzeća u Crnoj Gori, MOR, 2021

5.2. Međunarodna poređenja

Upravljanje u Crnoj Gori je povoljno u poređenju sa njenim susjedima na Zapadnom Balkanu u nekim aspektima, ali ne tako dobro u drugim. Crna Gora ima visoke nivoe fiskalnih deficitova u poređenju sa svojim susjedima, iako su se oni značajno smanjili u 2021. godini, na samo -1,9 posto BDP-a, ipak je on ponovo bio najveći u regionu 2022. godine, dostižući -5,2 posto BDP-a. Ovo je znatno više od lidera na Zapadnom Balkanu, uključujući Kosovo (-0,5 posto) i Bosnu i Hercegovinu (-1,0 posto). Ovo predstavlja značajan pritisak na Vladu da ograniči potrošnju i poveća poreze, što može imati negativan uticaj na upravljanje.

Slika 11. Fiskalni deficit u zemljama Zapadnog Balkana

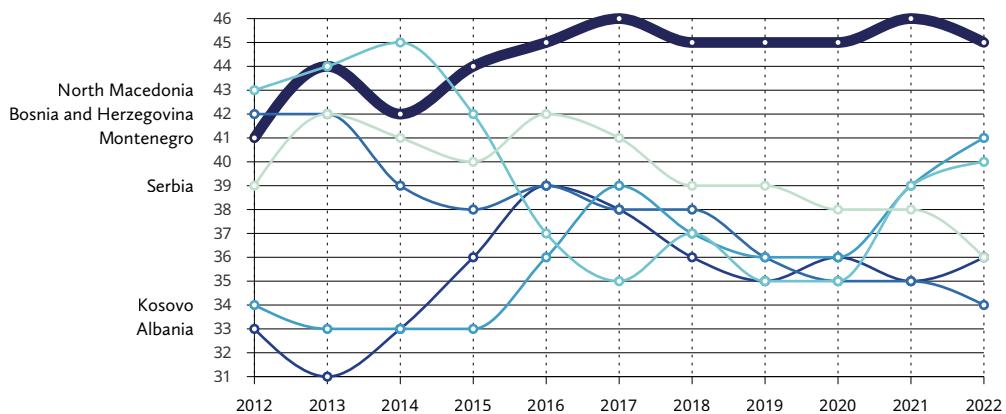

Izvor: Svjetska banka, "Testing Resilience: Western Balkans Regular Economic Report," No. 23, Spring 2023, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099042023104012719/pdf/P179478085f70601aoaac3035c4560691ca.pdf>.
Napominjeno da su podaci za 2022. godinu procjene.

Crna Gora ima prednost u poređenju sa drugim zemljama Zapadnog Balkana kada se uzme u obzir percepcija korupcije. Duži niz godina smatrana je značajno manje korumpiranom od drugih zemalja Zapadnog Balkana, prema Indeksu percepcije korupcije, koji objavljuje Transparency International¹⁵. Slično, OECD-ove ocjene antikorupcijske politike takođe su utvrdile da je Crna Gora lider u regionu, sa najvišim prosječnim učinkom, kao i najvišim ocjenama u „okviru antikorupcijske politike“ i „istragama i krivičnom gonjenju.“ Iako Crna Gora ima prednost u poređenju sa svojim susjedima po pitanju korupcije, ona ne stoji tako dobro u poređenju sa širim spektrom zemalja, a izazovi u upravljanju i dalje mogu predstavljati veliki problem za crnogorska preduzeća. Na primjer, u najnovijem istraživanju poslovnog okruženja i performansi preduzeća (BEEPS), crnogorska preduzeća su navela natprosječnu učestalost podmićivanja i udio javnih transakcija koje zahtijevaju neformalni poklon u poređenju sa preduzećima na globalnom nivou i u regiji Evrope i Centralne Azije¹⁶.

15 Indeks percepcije korupcije Transparency International-a je „kombinacija najmanje 3 izvora podataka iz 13 različitih istraživanja i procjena korupcije. Ove izvore podataka prikupljaju različite renomirane institucije, uključujući Svjetsku banku i Svjetski ekonomski forum.“ Za više informacija o metodologiji pogledajte: <https://www.transparency.org/en/news/how-cpi-scores-are-calculated>

16 OECD-ov izvještaj „Konkurentnost u jugoistočnoj Evropi 2021“ procjenjuje zemlje koristeći kvalitativne i kvantitativne pokazatelje u 16 različitih oblasti. Za više informacija o metodologiji, pogledajte OECD Competitiveness in SEE, 2021, https://www.oecd-ilibrary.org/development/competitiveness-in-south-east-europe-2021_dcfczeag-en

Slika 13. Indeks percepcije korupcije u državama Zapadnog Balkana, Transparency International

Izvor: Transparency International, "Corruption Perceptions Index," 2022, <https://www.transparency.org/en/cpi/2022/index/srb>

Slika 14. Rezultati i indikatori za politiku borbe protiv korupcije u zemljama Zapadnog Balkana, OECD

	Proshek	Okvir antikorupcijske politike	Sprječavanje korupcije	Istraga i krivično gonjenje
Crna Gora	3.6	3.5	4	3.5
Albanija	2.1	1	4	2.5
Bosna i Hercegovina	2	1.5	3	2
Kosovo	1.8	1	2.5	2.5
Sjeverna Makedonija	2.9	2.8	3	3
Srbija	2.5	2.1	3.3	2.8

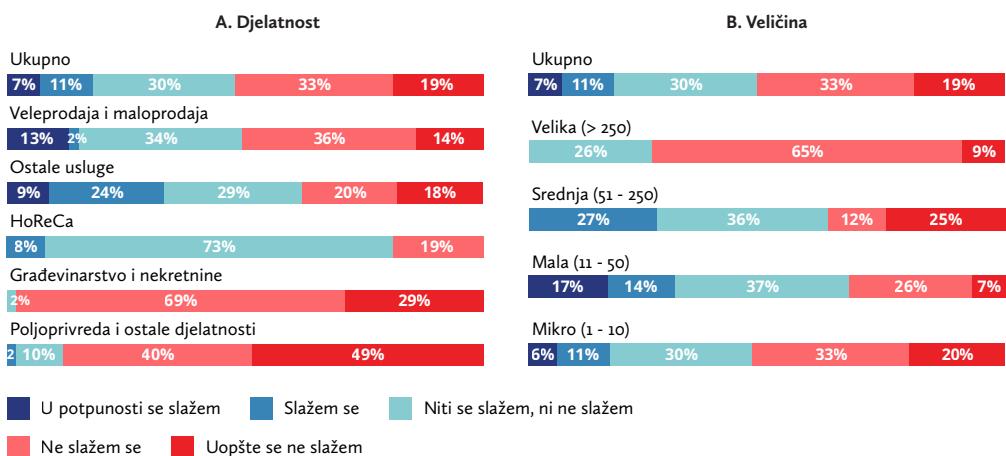
Izvor: OECD, Competitiveness in South East Europe 2021, <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/dcfc2ea9-en.pdf?Expires=1695491429&id=id&accname=guest&checksum=1C4AoDC3602040F87BA52Eo4455E6760>

5.3. Stavovi preduzeća o dobrom upravljanju

Više od polovine anketiranih preduzeća ne doživljava trenutni regulatorni okvir koji vlada kreira kao pogodan za njihov razvoj i rast (Slika 15). Od svih djelatnosti, "HoReCa" preduzeća izgleda imaju nešto drugačije stavove od drugih preduzeća, pri čemu 73 posto ima neutralan stav, a samo 19 posto negativno percipira vladu u tom pogledu. Više od 50 posto mikro poduzeća ima negativnu ili vrlo negativnu percepciju o tome podržava li vladin regulatorni okvir razvoj i rast – iznad nacionalnog prosjeka i više od srednjih i malih preduzeća. Ovo naglašava različite perspektive u različitim sektorima i preduzećima

različite veličine u pogledu uticaja regulatornog okruženja na razvoj poslovanja. Nalazi ukazuju na to da napor na revidiranju i reformi postojećeg regulatornog okvira treba da integriraju stavove iz širokog spektra preduzeća.

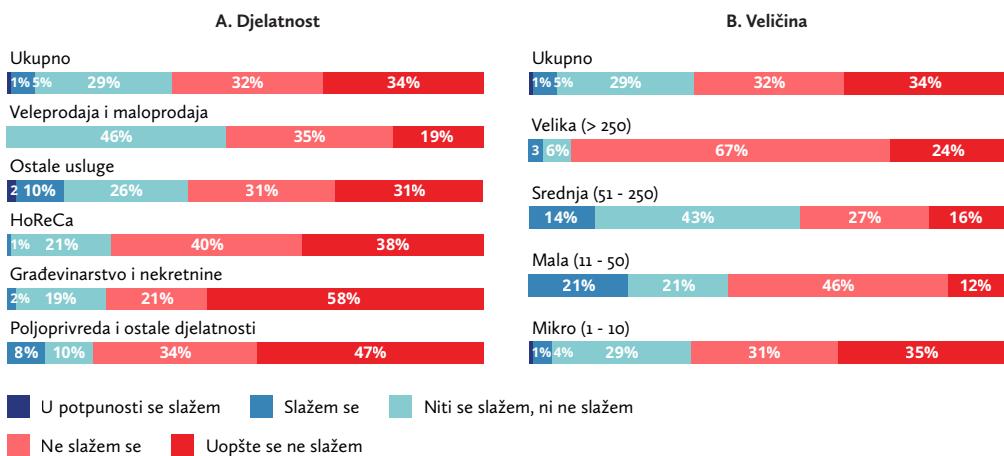
Slika 15. Stavovi preduzeća o sledećoj tvrdnji: "Vlada kreira regulatorni okvir koji podstiče rast i razvoj preduzeća." (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Preduzeća generalno imaju nepovoljan stav o dosljednosti, predvidljivosti i lakoći razumijevanja zakona i propisa (Slika 16). Dvije trećine preduzeća ne doživljava zakone i propise kao dosljedne, lako razumljive i predvidljive - gledište koje je široko zastupljeno među preduzećima u različitim djelatnostima. Percepције o zakonima i propisima su vrlo negativne među mikro preduzećima, od kojih se skoro dvije trećine ne slaže da su dosljedni, lako razumljivi i predvidljivi. Stavovi među malim preduzećima su manje negativni (56 posto se ne slaže), a među srednjim preduzećima manje od polovine (43 posto) ima negativan stav o ovom pitanju. S obzirom na ovaj nalaz, poboljšanja u konzistentnosti, lakoći razumijevanja i predvidljivosti u zakonima i propisima mogu biti posebno korisna reforma za mikro preduzeća.

Slika 16. Stavovi preduzeća o sledećoj tvrdnji : "Zakoni i propisi su konzistentni, lako razumljivi i predvidljivi." (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

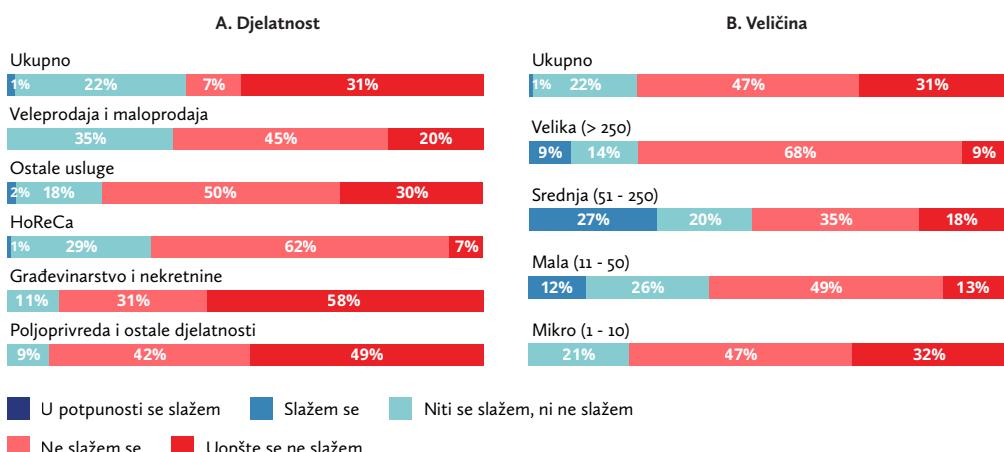
5.3.1. Djelotvornost vlade

Većina crnogorskih preduzeća ne smatra da je makroekonomsko okruženje zdravo i stabilno, a taj osjećaj je vjerovatno povezan sa zabrinutošću zbog političke nestabilnosti (Slika 17). Uprkos snažnom oporavku privrede koji je vođen privatnom potrošnjom i turizmom u 2022. godini samo 1 posto firmi smatra da je ekonomsko okruženje zdravo i stabilno¹⁷. Ovaj osjećaj je konzistentan u različitim djelatnostima. Međutim, uočena je mala varijacija u stavovima kada se uporede preduzeća različitih veličina. Srednja preduzeća su najmanje pesimistična – a 27 posto smatra da je makroekonomsko okruženje zdravo i stabilno. Ovo je više od 12 posto malih preduzeća koja imaju pozitivan stav. Primjetno, nijedno mikro preduzeće nije imalo pozitivan osjećaj, a velika većina – skoro 80 posto – imala je negativan stav o tome da li je makroekonomsko okruženje zdravo i stabilno. Ovakav pogled na ekonomiju mogao bi se pripisati pogoršanju rasta u drugoj polovini 2022. godine, koji je dodatno pogoršan porastom inflacije na najviši nivo u poslednje dvije decenije, podstaknut globalnim inflatornim pritiskom i povećanim zaradama¹⁸.

¹⁷ Svjetska banka, 2023. Redovni ekonomski izvještaj za Zapadni Balkan, proljeće 2023.

¹⁸ ibid

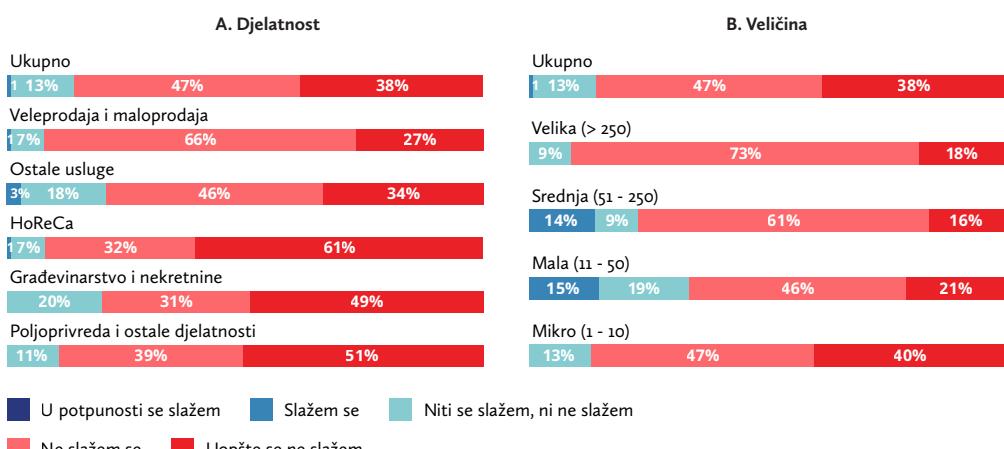
Slika 17. Stavovi preduzeća o sledećoj tvrdnji: "Crna Gora ima zdravo i stabilno makroekonomsko okruženje, a njenom privredom se dobro upravlja." (%)

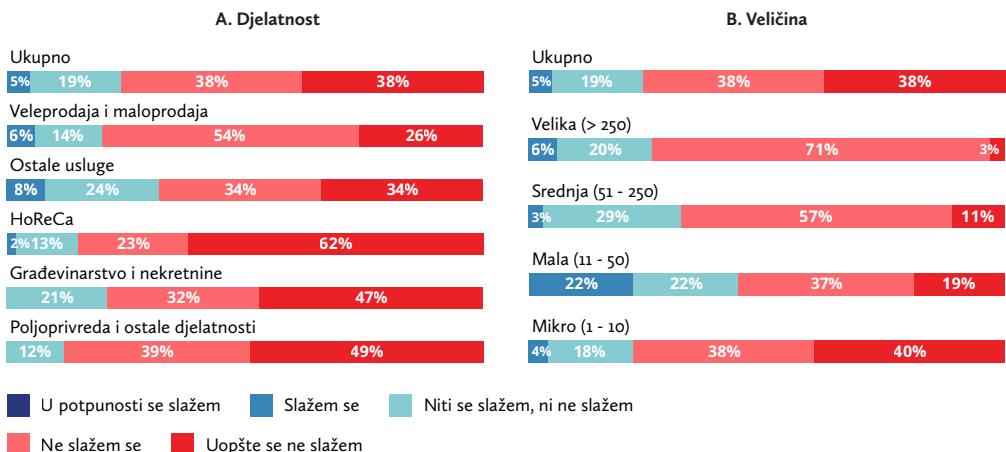
Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Značajna većina preduzeća smatra da je sistem javne uprave neefikasan i nedjelotvoran – i na centralnom i na lokalnom nivou. Otprikljike 85 procenata preduzeća izražava nezadovoljstvo efikasnošću i djelotvornošću centralne javne uprave (Slika 18), dok 76 procenata ima sličan stav o lokalnoj javnoj upravi (Slika 19). Ovaj osjećaj je konzistentan u različitim djelatnostima, iako postoji nešto optimističniji pogled na sistem centralne i lokalne javne uprave među srednjim i malim preduzećima, pri čemu 14 i 15 posto preduzeća pokazuju optimizam.

Slika 18. Stavovi preduzeća o sledećoj tvrdnji: "Javna uprava na centralnom nivou je efikasna i djelotvorna." (%)

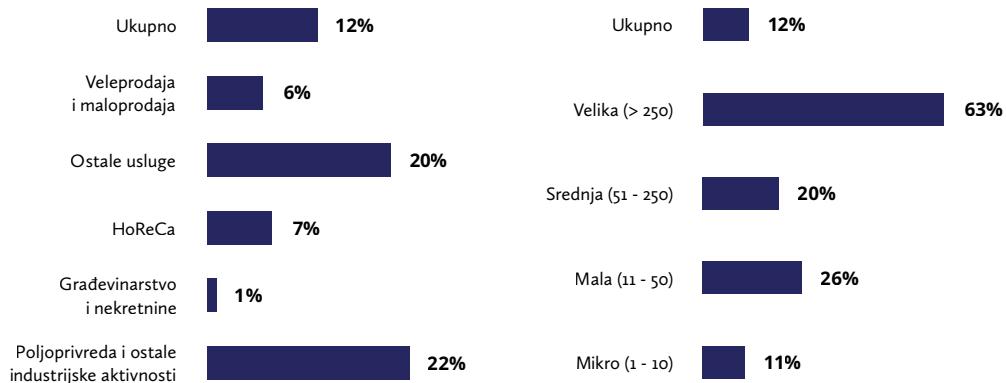

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Slika 19. Stavovi preduzeća o sledećoj tvrdnji: "Lokalna javna uprava je efikasna i djelotvorna." (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Samo mali dio firmi navodi da dobija usluge razvoja poslovanja (BDS)¹⁹ od vlade - samo 12 procenata preduzeća navodi da su imali koristi od tih usluga, pri čemu je veća vjerovatnoća da su preduzeća u poljoprivredi i drugim djelatnostima koristile ove usluge nego one u drugim sektorima (Slika 20). Uprkos tome što čine samo 1 procenat svih preduzeća u Crnoj Gori, znatnih 63 posto velikih preduzeća navodi da su dobila usluge razvoja poslovanja – što je značajno više od nacionalnog prosjeka. S druge strane, mikro preduzeća su imala značajno manje šanse od preduzeća svih drugih veličina da dobiju BDS. Samo 11 posto mikro preduzeća je dobilo BDS od vlade.

Slika 20. Udio preduzeća koja dobijaju usluge razvoja poslovanja (BDS)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

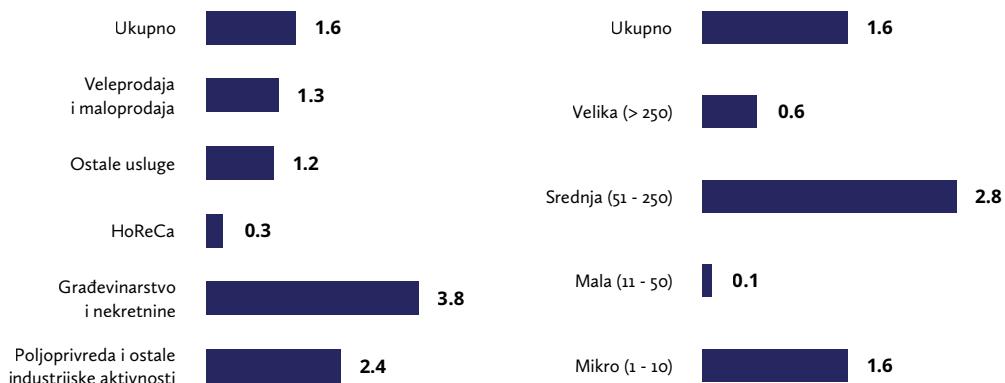
¹⁹ BDS su stručne usluge dizajnirane da pomognu preduzećima da poboljšaju svoje performanse, profitabilnost i konkurentnost, a mogu uključivati obuku i konsultacije o marketingu, finansijskom menadžmentu, upravljanju ljudskim resursima, upravljanju lancem snabdijevanja, strateškom planiranju i drugo.

Preduzeća generalno smatraju da usluge razvoja poslovanja koje je obezbijedila vlada nisu relevantne, pristupačne i kvalitetne. Samo 16 posto preduzeća koja su imale pristup ovim uslugama (12 posto preduzeća u Crnoj Gori) vjeruje da su usluge relevantne, pristupačne i visokog kvaliteta. Zanimljivo je da iako je većina velikih preduzeća dobila usluge razvoja poslovanja, nijedno ne smatra da su ove usluge djelotvorne u zadovoljavanju njihovih potreba.

5.3.2. Mito i korupcija

Manji broj preduzeća susreo se sa mitom ili korupcijom u 2022. godini, međutim, preduzeća to i dalje vide kao donekle značajan izazov. U 2022. godini, samo 20 posto preduzeća je navelo da se susrelo sa situacijom u kojoj je podmićivanje ili korupcija očekivana ili tražena. Međutim, neka preduzeća su se susrela sa više od jednog incidenta mita ili korupcije u 2022. godini, sa prosjekom od 1,6 incidenata po preduzeću u 2022. (Slika 21). Značajno je da su preduzeća u sektoru građevinarstva i nekretnina prijavila najveći prosječan broj incidenata u 2022. godini – 3,8 po preduzeću. Podmićivanje i korupcija najmanje su zastupljeni u HoReCa sektoru, gdje se prosječno preduzeće susrelo sa time samo u 0,3 slučaja u 2022.

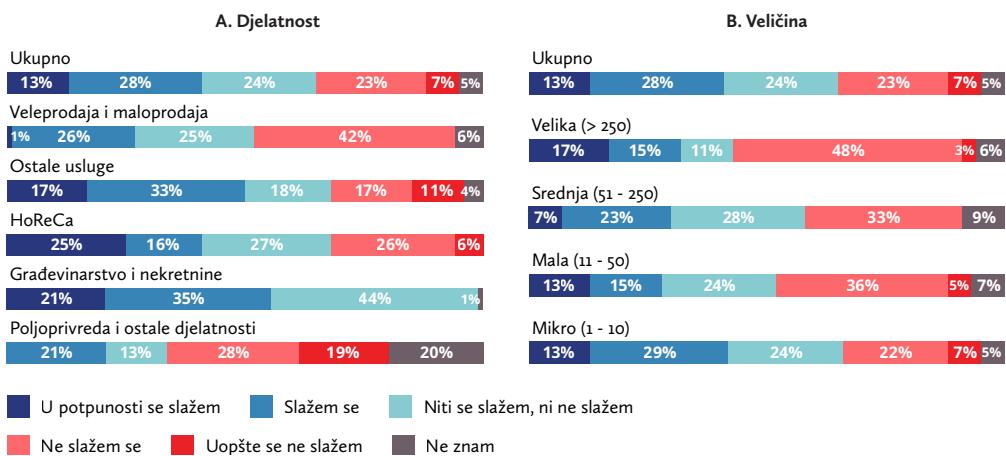
Slika 21. Prosječan broj situacija u kojima su se preduzeća susrela sa podmićivanjem u 2022.

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Iako je samo 20 posto preduzeća navelo iskustva sa mitom i korupcijom u 2022. godini, značajniji dio smatra da ova pitanja mogu značajno uticati na njihovo poslovanje (Slika 22). Preko 40 posto preduzeća smatra da miti i korupcija stalno utiču na njihovo poslovanje. Otpriklike 24 posto preduzeća ostaje neutralno po pitanju njihovog uticaja, dok 29 posto ne smatra korupciju i mito glavnim problemom za svoje poslovanje. Ova neutralna perspektiva ili perspektiva bez uticaja mogla bi se pripisati činjenici da se većina preduzeća – oko 80 posto – nije susrela sa slučajem korupcije i mita u 2022. Najveća je vjerovatnoća da će preduzeća u sektoru građevinarstva i nekretnina navesti da su miti i koruptivna plaćanja stalno uticala na njihovo poslovanje – 56 posto njih se složilo ili u potpunosti složilo sa tom izjavom. S druge strane, preduzeća u trgovini na veliko i malo i „poljoprivredi i drugim industrijama“ su u najmanjoj mjeri izjavila da su korupcija i mito imali uticaja. Kada se uzme u obzir veličina preduzeća, kod mikro preduzeća je najveća vjerovatnoća da smatraju da su miti i korupcija uticali na njihovo poslovanje – 42 posto se složilo ili u potpunosti složilo s tim. Ovo mišljenje je bilo manje učestalo među malim i srednjim preduzećima, njih 28 odnosno 30 posto.

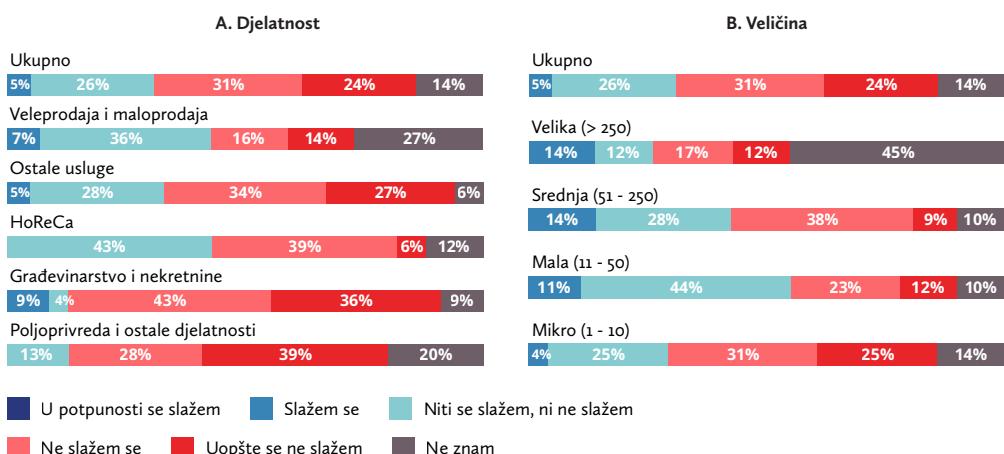
Slika 22. Stavovi preduzeća o sledećoj tvrdnji: "Mito i druga koruptivna plaćanja konzistentno utiču na moje poslovanje." (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Iako četiri od pet preduzeća nisu prijavila da su iskusila korupciju ili podmićivanje u 2022. godini, preduzeća i dalje imaju generalno negativan stav o djelotvornosti institucija za borbu protiv korupcije u postupanju po žalbama iz privatnog sektora (Slika 23). Više od polovine preduzeća (55 posto) ne smatra da institucije za borbu protiv korupcije djelotvorno rješavaju pritužbe privatnog sektora. Ova negativna percepcija je još češća među preduzećima u građevinarstvu i nekretninama i poljoprivredi i drugim industrijskim sektorima koji su prijavili značajno više od prosječnog broja slučajeva mita i korupcije. Najveća je vjerovatnoća da mikro preduzeća imaju negativne stavove o institucijama za borbu protiv korupcije – 54 posto se ili ne slaže ili se u potpunosti ne slaže kada su upitani da li su ove institucije djelotvorne. Najveća je vjerovatnoća da srednja i velika preduzeća smatraju da su institucije djelotvorne, ali ovu percepciju i dalje ima samo 14 posto i srednjih i velikih preduzeća. Shodno tome, nalazi koji se tiču percepcije korupcije i mita sugeriraju da je veća vjerovatnoća da će se manja i neuslužna preduzeća susresti sa mitom i korupcijom i da imaju negativne stavove o antikorupcijskim institucijama u zemlji.

Slika 23. Stavovi preduzeća o sledećoj tvrdnji: "Institucije za antikorupciju su djelotvorne u procesuiranju žalbi privatnog sektora." (%)

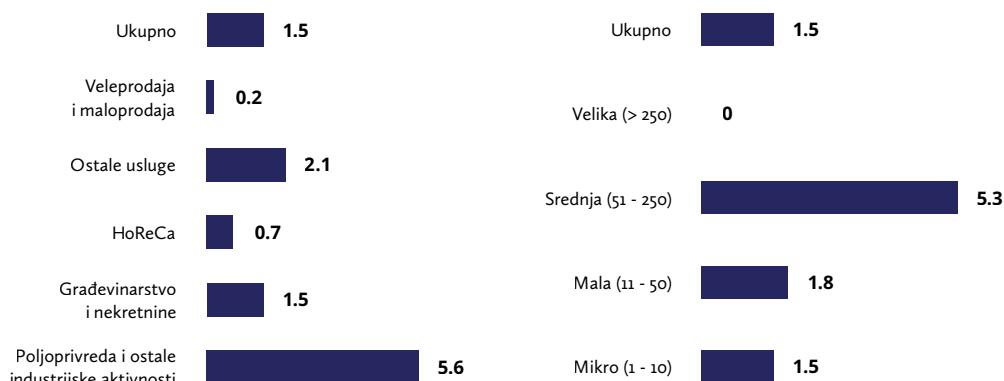

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

5.3.3. Javne nabavke

Mali broj preduzeća je učestvovao u vladinim tenderskim postupcima, a većina preduzeća smatra da tenderima nedostaje transparentnost. U 2022. godini, samo 16 posto preduzeća je učestvovalo na vladinim tenderima, sa značajnom koncentracijom ponuda koje su stizale od preduzeća u poljoprivredi i drugim djelatnostima (Slika 24). S obzirom da je mali udio preduzeća koje su dostavljale ponude na vladine tendere 2022. godine, prosječan broj ponuda po preduzeću bio je samo 1,5. Od svih veličina preduzeća, srednja preduzeća su dostavila najviše ponuda, sa prosjekom od 5,3.

Slika 24. Prosječan broj ponuda na državnim tenderima po preduzeću u 2022.

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Većina preduzeća smatra da postupcima nabavki vezano za državne tendere nedostaje transparentnost. Među preduzećima koja su dostavila ponude za ove projekte 2022. godine, 51 posto smatra da procedure nisu transparentne.

6. Socijalni dijalog

6.1. Pregled

U Crnoj Gori je dobro ustanovljen pravni i institucionalni osnov za socijalni dijalog, a Ustav izričito poziva na prilagođavanje socijalnog položaja zaposlenih u Socijalnom savjetu²⁰. Socijalni dijalog je propisan kroz tri zakona: Zakon o radu, Zakon o reprezentativnosti sindikata i Zakon o socijalnom savjetu. Socijalni savjet Crne Gore osnovan je 2008. godine, u skladu sa Zakonom o socijalnom savjetu, kao forum za socijalni dijalog o važnim ekonomskim i socijalnim pitanjima za zaposlene i poslodavce²¹. Zemlja je ratificovala četiri od šest konvencija MOR-a o socijalnom dijalogu, iako još nije ratificovala C.151 o organizaciji i pregovaranju u javnoj upravi, ili C.154, o promociji kolektivnog pregovaranja²².

U skladu sa smjernicama MOR-a, Socijalni savjet na nacionalnom nivou ima tripartitnu strukturu, koju čini osam predstavnika poslodavaca (Unija poslodavaca Crne Gore – UPCG), sindikata (Savez sindikata Crne Gore – SSCG i Unija slobodnih sindikata Crne Gore – USSCG), i Vlade²³. Savjet ima predsjednika i dva potpredsjednika, koji se biraju iz reda članova Savjeta²⁴. Predsjednik i potpredsjednici se imenuju na godinu dana, naizmjenično između predstavnika Vlade, sindikata i udruženja poslodavaca. Socijalne savjete na lokalnom nivou takođe mogu osnovati jedna ili više opština²⁵. Ovi lokalni savjeti imaju istu tripartitnu strukturu, koju čine predstavnici vlasti, radnika i poslodavaca, ali ne neophodno i isti broj članova.

Socijalni savjet je dobro ustanovljen i doživio je unapređenje u posljednjoj deceniji. Uprkos tome, dodatni koraci bi mogli pomoći da se Socijalni savjet u potpunosti uključi u kreiranje politika na nacionalnom nivou²⁶. Unija poslodavaca Crne Gore i sindikati napominju da je socijalni dijalog u Crnoj Gori, u posljednje dvije godine, na takozvanom minimumu²⁷. Ovo je direktna posljedica nedavnih događaja, uključujući COVID krizu i nestabilnu političku i ekonomsku situaciju u Crnoj Gori. Ipak, kraj 2022. godine obilježio je konsenzus svih socijalnih partnera i potpisivanje Opštег kolektivnog ugovora. Ovo je otvorilo prostor za obnovljeni socijalni dijalog, posebno o poboljšanju okvira radnog zakonodavstva.

U Crnoj Gori trenutno funkcionišu dva lokalna socijalna savjeta: Podgorica i Bijelo Polje. Međutim, u drugim opštinama postoji organi koji se bave sličnim pitanjima. Ova tijela, kao i nedovoljno interesovanje među lokalnim akterima, veliki su izazovi koji ograničavaju osnivanje većeg broja lokalnih socijalnih savjeta. Uprkos tome, Unija poslodavaca Crne Gore prepoznaje zakonsku obavezu za osnivanje lokalnih socijalnih savjeta i podržava obnovljene napore da se oni uspostave širom zemlje.

Kolektivno pregovaranje u Crnoj Gori se odvija na nacionalnom, granskom i nivou preduzeća. Najnaprednije je nacionalno, tripartitno kolektivno pregovaranje koje se institucionalno vodi u Socijalnom savjetu. Opštim kolektivnim ugovorom, koji se odnosi na sve zaposlene, razrađuju se odredbe Zakona o radu i uređuju elementi za utvrđivanje plata, zarada i drugih naknada, kao i obim prava i obaveza iz radnog odnosa u Zakonu o radu. Pored ovog Nacionalnog ugovora, postoji 12 granskih kolektivnih ugovora, od kojih su četiri ugovorena i zaključena od strane UPCG. UPCG trenutno pregovara o još

²⁰ Član 65. Ustava Crne Gore.

²¹ Službeni list Republike Crne Gore br. 16/07, 20/11 i 61/13

²² Unija poslodavaca Crne Gore, "Socijalni dijalog", <http://poslodavci.org/en/activities/social-dialogue/> - 13.02.2023

²³ MOR, Jedinica za socijalni dijalog i tripartizam, Sektor za upravljanje i tripartizam – Ženeva: MOR, 2013

²⁴ Član 17. Zakona o socijalnom savjetu

²⁵ Član 4 i Član 19 Zakona o socijalnom savjetu

²⁶ Izvještaj za Crnu Goru, Evropska komisija, 2022

²⁷ Mina, "Socijalni dijalog u posljednje dvije godine na minimum", <https://mina.news/mina-business-ekonomski-vijesti-iz-crne-gore/socijalni-dijalog-u-posljednje-dvije-godine-na-minimumu/>, 30.09.2022

četiri granska ugovora, u sektorima koji uključuju: medijsku, grafičku i izdavačku djelatnost; pomorce i pomorske aktivnosti; i banke i finansijske institucije. Većina zaposlenih je obuhvaćena granskim kolektivnim ugovorima. Kolektivno pregovaranje na lokalnom i nivou preduzeća je relativno nerazvijeno, a stope pokrivenosti radnika van javnog sektora i dalje su niske.

6.2. Međunarodno poređenje

Crna Gora, kao i sve ostale zemlje Zapadnog Balkana, ima uspostavljene institucije i strukture za socijalni dijalog. Prema MOR-u, „u svim zemljama zapadnog Balkana uspostavljena je relativno široka infrastruktura za tripartitne konsultacije“ od 2007. do 2017²⁸. Zakonodavstvo u većini zemalja Zapadnog Balkana zahtjeva od vlada da se konsultuju sa socijalnim partnerima i dobiju njihova mišljenja i preporuke o nacrtima zakona i politika. Međutim, ova praksa još nije dobro uspostavljena i neke vlade se ne pridržavaju uvijek ovih obaveza. Uopšteno govoreći, fokus ovih institucija su tripartitne konsultacije na nivou programske politike, i one su manje fokusirane i manje djelotvorne u kolektivnom pregovaranju²⁹. Uprkos ovoj ulozi na nivou programske politike, mnogi tripartitni konsultativni mehanizmi u zemljama Zapadnog Balkana nisu vidljivi i imaju ograničen uticaj u procesu kreiranja politika i izradi zakona i drugih propisa.

Gustina sindikata u Crnoj Gori od 25,83 posto je niža nego u mnogim drugim zemljama Zapadnog Balkana i koncentrisana je među zaposlenima u javnom sektoru. Međutim, najnoviji dostupni podaci pokazuju da Crna Gora ima najveću stopu pokrivenosti kolektivnim pregovorima na Zapadnom Balkanu, od 75 posto. No, ove podatke treba tumačiti s oprezom, s obzirom na to da dolaze iz različitih godina i da su u nekim slučajevima izuzetno zastarjeli.

Tabela 1. Gustina sindikata i pokrivenost kolektivnim pregovaranjem na Zapadnom Balkanu

	Gustina sindikata	Godina	Stopa pokrivenosti kolektivnim pregovaranjem	Godina
Crna Gora	25.83%	2012	75.00%	2008
Albanija	36.85%	2017	51.10%	2018
Bosna i Hercegovina	30.00%	2012	50.00%	2012
Sjeverna Makedonija	16.68%	2019	49.00%	2013
Srbija	32.28%	2010	55.00%	2010

Izvor: Medunarodna organizacija rada, "Statistika o socijalnom dijalogu," <https://ilostatilo.org/topics/industrial-relations/#>

6.3. Stavovi preduzeća

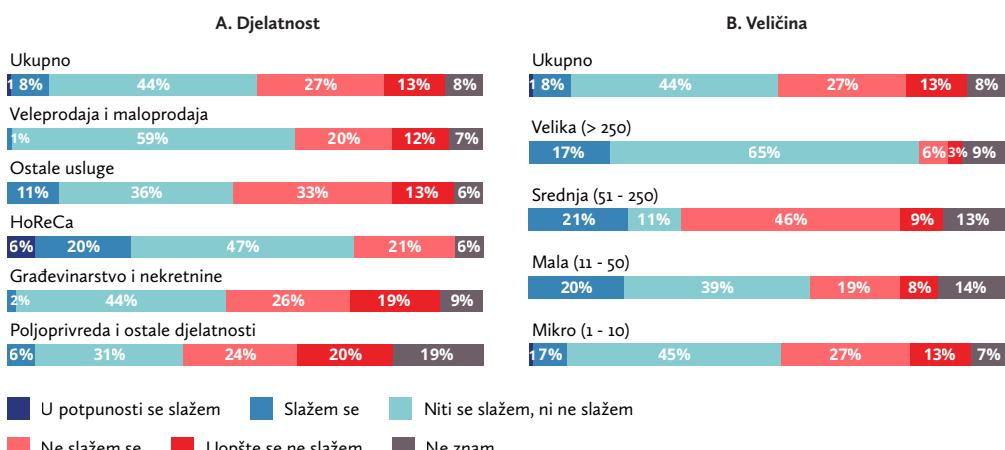
Preduzeća imaju pomiješane stavove o vladinim naporima da promoviše, uključi i razmotri doprinose socijalnih savjeta. Otprilike 44 posto preduzeća ima neutralan stav o socijalnim savjetima, koji omogućavaju dijalog između poslodavačkih organizacija, sindikata i vlade (slika 25). Međutim, 40% preduzeća ne misli da vlada aktivno promoviše, uključuje i razmatra doprinose socijalnih savjeta. Ovaj osjećaj je posebno izražen među srednjim preduzećima – od kojih 55 posto ne misli da vlada aktivno

28 <https://www.esap.online/docs/25/report-on-the-peer-review-of-the-economic-and-social-councils-in-the-western-balkans>

29 <https://www.esap.online/docs/25/report-on-the-peer-review-of-the-economic-and-social-councils-in-the-western-balkans>

promoviše, uključuje i razmatra doprinos socijalnih savjeta. Dok je postotak preduzeća sa pozitivnim stavom o pristupu vlade socijalnim savjetima bio samo 8 posto, poduzeća u HoReCa sektoru bila su pozitivnija – sa 26 posto pozitivnih stavova. Neutralni stavovi bili su veoma česti među velikim preduzećima.

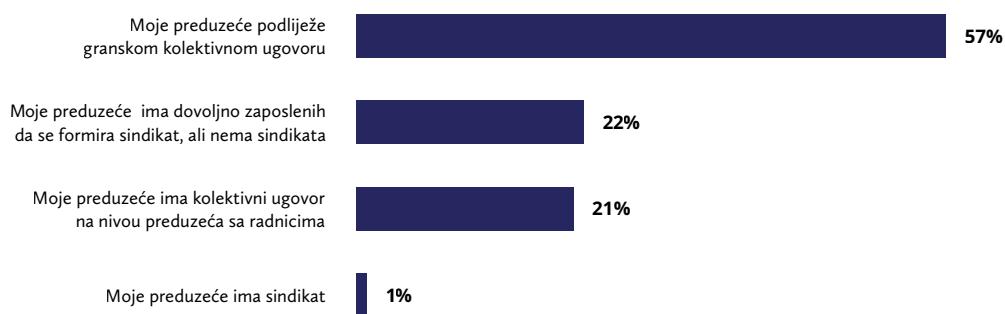
Slika 25. Stavovi preduzeća o sledećoj tvrdnji: "Vlada aktivno promoviše, uključuje i razmatra inpute nacionalnih i lokalnih socijalnih savjeta, koji olakšavaju dijalog između sindikata, organizacija poslodavaca i vlade." (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Većina preduzeća navodi da je njihov odnos sa zaposlenima propisan granskim kolektivnim ugovorom. Pedeset sedam posto preduzeća navodi da podliježu granskom kolektivnom ugovoru, iako se situacija razlikuje od djelatnosti do djelatnosti (Slika 26). Udio preduzeća koja su dio granskog ugovora veći je od nacionalnog prosjeka u uslužnim djelatnostima. Međutim, samo 10 posto preduzeća u poljoprivredi i drugim djelatnostima je obuhvaćeno ugovorom na nivou grane. Među ovim preduzećima, kolektivni ugovori na nivou preduzeća su primarni oblik angažovanja, što je navelo 71 posto preduzeća. Preduzeća koja imaju sindikat, ali nisu potpisnici granskog ili kolektivnog ugovora na nivou preduzeća su rijetke – samo 1 posto preduzeća tako opisuje odnos sa zaposlenima.

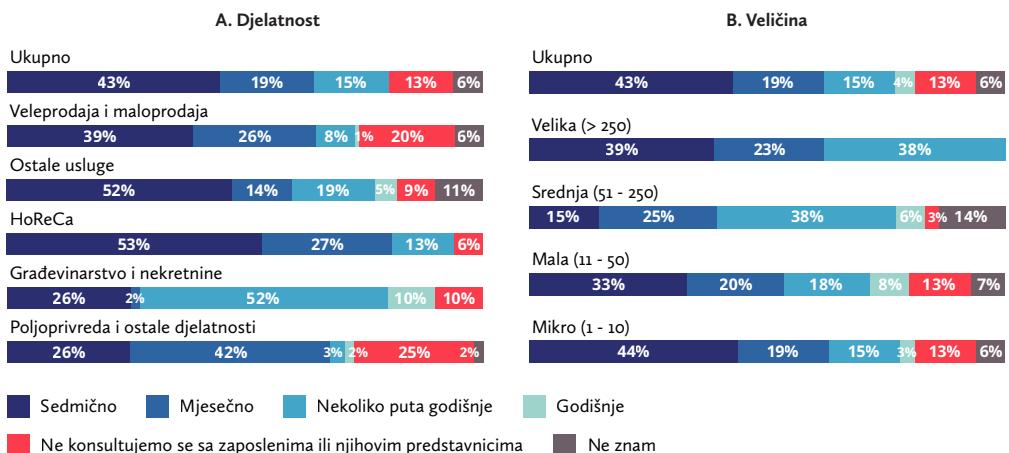
Slika 26. Tipovi odnosa između poslodavaca i zaposlenih (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Mnoga preduzeća navode relativno česte konsultacije između zaposlenih i poslodavaca o promjenama na radnom mjestu. Oko 43 posto preduzeća ističe da vodi nedjeljne konsultacije sa zaposlenima, a 19 posto mjesečne (Slika 27). Međutim, među preduzećima u sektoru građevinarstva i nekretnina, se čini da su konsultacije nešto rjeđe. U ovom sektoru konsultacije se obično održavaju nekoliko puta godišnje. Među MMSP, čini se da preduzeća srednje veličine imaju manje redovne konsultacije sa zaposlenima nego mikro i mala preduzeća.

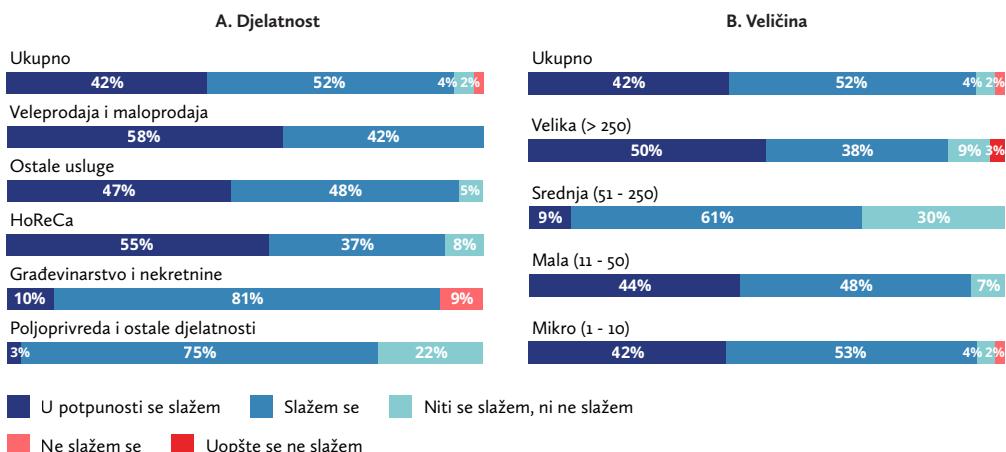
Slika 27. Učestalost konsultacija između zaposlenih i poslodavaca vezano za promjene na radnom mjestu (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Gotovo sva preduzeća potvrđuju da je vođenje dijaloga sa zaposlenima ili njihovim predstvincima prioritet i da takva praksa donosi benefite i zaposlenom i poslodavcu (Slika 28). Preduzeća iz uslužnog sektora imala su posebno čvrste stavove o važnosti i prednostima dijaloga – pri čemu se oko polovina njih „potpuno složila“ da je dijalog prioritet i da pruža opipljive koristi. Većina preostalih preduzeća u sektoru usluga složila se da tvrdnjom, pri čemu su neutralni ili negativni stavovi o dijalogu gotovo nepostojeći. Značajna većina preduzeća u drugim sektorima takođe vjeruje u važnost i koristi od dijaloga, ali su njihovi stavovi generalno bili manje pozitivni. Uprkos tome što većina preduzeća iskazuje isti stav, 9 posto preduzeća u građevinarstvu i nekretninama ne vidi dijalog kao prioritet, a 22 posto preduzeća u poljoprivredi i drugim industrijama ima neutralan stav. Po veličini, srednja preduzeća mnogo češće nego druge preduzeća imaju neutralan stav – 30 posto, što je mnogo više od nacionalnog prosjeka od 4 posto.

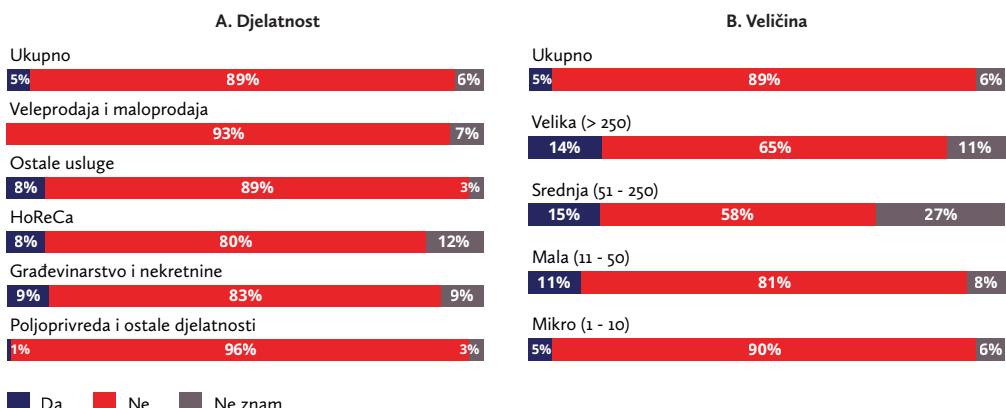
Slika 28. Stavovi preduzeća o sljedećoj tvrdnji: "Dijalog sa zaposlenima ili njihovim predstvincima je prioritet i donosi stvarne koristi mom preduzeću." (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Čini se da su sporovi između poslodavaca i zaposlenih rijetki - samo je 5 posto preduzeća imalo spor tokom 2022. godine (Slika 29). Nije prijavljen nijedan spor za djelatnost veleprodaje i maloprodaje, a samo 1 posto poljoprivrednih i drugih industrijskih firmi je imalo takav spor. Prema veličini, mnogo je manje vjerovatno da će mikro i mala preduzeća imati radni spor, oni su mnogo češći kod velikih preduzeća. To može biti zato što su mnoga velika preduzeća u državnom vlasništvu, a prilično je uobičajeno da radnici svoja prava teže ostvariti na sudu u ovim preduzećima.

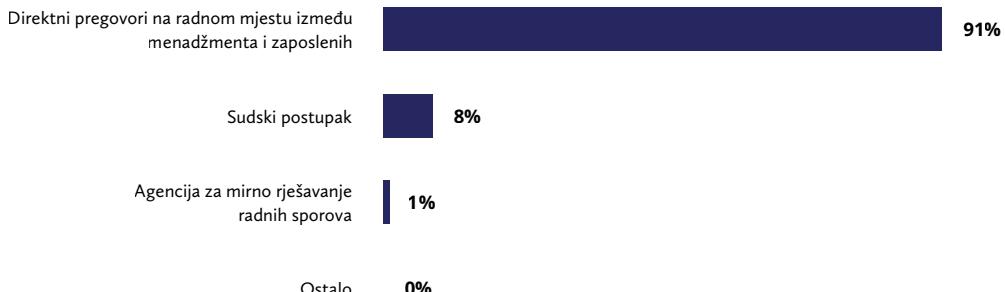
Slika 29. Da li je preduzeće imalo spor između zaposlenih i menadžmenta tokom 2022. godine? (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Direktni pregovori između menadžmenta i zaposlenih se većinom smatraju najdjelotvornijim načinom za rješavanje sporova. Otprilike 91 posto preduzeća koja imaju spor smatra da je ovaj mehanizam najdjelotvorniji način za njihovo rješavanje (Slika 30). Nasuprot tome, manje od 10 posto preduzeća preferira intervenciju treće strane, uključujući sudske postupke i agencije za rješavanje sporova. Međutim, veća je vjerovatnoća da će velika i srednja preduzeća favorizovati agencije za rješavanje sporova, pri čemu se više od jedne trećine odlučuje za ovaj pristup.

Slika 30. Najdjelotvorniji mehanizam za rješavanje sporova između zaposlenih i menadžmenta (%)

Izvor: EESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

7. Trgovina i održiva ekonomska integracija

7.1. Pregled

Dijelom zbog svoje male veličine i dominacije turističke industrije, Crna Gora ima ograničenu proizvodnu bazu i veoma je zavisna od uvoza. Vrijednost uvoza robe Crne Gore u 2022. godini bila je pet puta veća od vrijednosti njenog robnog izvoza te iste godine. Izvoz robe čini manje od 10 posto BDP-a, u poređenju sa turizmom, koji generiše skoro 25 posto BDP-a. Dok je dvosmjerna trgovina u Crnoj Gori porasla posljednjih godina, po prosječnoj godišnjoj stopi od 8,8 posto u posljednjih pet godina, ovo je samo dodatno povećalo trgovinski deficit zemlje. Rast uvoza je podstaknut izgradnjom infrastrukture, kao i ličnom potrošnjom.

Tabela 2. Spoljnotrgovinska razmjena Crne Gore (u hiljadama eura)

	2019	2021	2022 (p)
Ukupno	2.249.925	2.131.240	3.158.295
Uvoz	1.949.447	1.829.121	2.638.033
Izvoz	300.477	302.119	520.262
Trgovinski bilans	-1648.970	-1527.002	-2.117.771
% pokrića uvoza izvozom	15.4%	16.5%	19.7%

Izvor: MONSTAT, p=preliminarni podaci

Prema preliminarnim podacima MONSTAT-a, ukupna spoljnotrgovinska razmjena Crne Gore za 2022. Godinu iznosila je 4.240 miliona eura, što predstavlja rast od 44,1 posto u odnosu na prethodnu godinu. Izvoz robe iznosio je 700,2 miliona eura, a uvoz 3.539,8 miliona eura. U odnosu na prethodnu godinu, izvoz je veći za 60,2 posto, a uvoz za 41,3 posto. Zarada od izvoza pokrivala je 19,8 posto uvoza i ta pokrivenost je veća u odnosu na prethodnu godinu kada je iznosila 17,4 posto³⁰. Najvažniji uvoz Crne Gore su mašine i transportna oprema, a najvažniji izvoz su mineralna goriva i maziva³¹. Najvažnije izvozne destinacije bile su Srbija, Švajcarska i Bosna i Hercegovina, dok su najvažniji izvori uvoza bili Srbija, Kina i Grčka. Spoljnotrgovinska razmjena bila je najveća sa potpisnicama CEFTA-e i sa Evropskom unijom³².

Crna Gora je preduzela korake radi povećanja izvoza, uključujući sprovođenje aktivnosti promocije izvoza koje su navedene u njenoj Strategiji trgovinskih olakšica i Strategiji za MMSP (2018-2022). Olakšavanje trgovine je identifikованo kao važno za povećanje konkurentnosti i izvoza Crne Gore. Ključni cilj Strategije bio je otklanjanje administrativnih neefikasnosti u prekograničnom prometu robe, sa ciljem smanjenja za 50 posto vremena potrebnog za sprovođenje procedura za uvoz, izvoz i tranzit robe, uz smanjenje pratećih troškova za 20 posto. Međutim, nije bilo procjene uticaja strategije. Tokom protekle decenije, Crna Gora je takođe preduzela korake na promovisanju internacionalizacije MSP, uključujući pružanje informacija, podršku predstavljanju proizvoda i usluga na međunarodnim tržištima, podršku jačanju poslovne saradnje sa međunarodnim partnerima i sporadično finansiranje, ali uz manje opipljivu podršku za izgradnju kapaciteta. Crna Gora takođe pruža niz izvoznih subvencija, uključujući:

³⁰ Monstat, „Spoljna trgovina robom iz Crne Gore“, 30. januar 2023 <https://monstat.org/cg/novosti.php?id=3918>

³¹ Ibidem

³² Ibidem

- ▶ povraćaj carinskih i drugih uvoznih dažbina za robu iz domaće proizvodnje koja uključuje uvozne inpute.
- ▶ povraćaj dijela troškova prevoza od Crne Gore do odredišta kupca za različite vrste medijskih proizvoda.
- ▶ izvozni podsticaji za prioritetne sektore, uključujući stočarstvo i žitarice.
- ▶ posebne podsticaje uključujući povrat poreza na inpute i oslobođanje od PDV-a za izvezene proizvode³³.

Crna Gora takođe radi na uspostavljanju Kreditno-garantnog fonda kako bi se olakšao pristup kreditima za MMSP kroz bankarski sektor, ali on još uvijek nije operativan³⁴. Od 2009. godine Investiciono-razvojni fond Crne Gore nudi garancije za olakšavanje pristupa MMSP trgovinskom finansiranju, u partnerstvu sa komercijalnim bankama³⁵. Fond pokriva izvoz roba i usluga u odnosu na netržišne rizike, a sve veće banke nude kredite za finansiranje trgovine, garancije i kreditna pisma. Ovi napori su imali za cilj povećanje izvoza crnogorskih MMSP i broja MMSP spremnih za izvoz. Takođe, značajna podrška internacionalizaciji MMSP dolazi iz aktivnosti koje sprovodi Evropska preduzetnička mreža (EEN Montenegro).

Crna Gora ima niz trgovinskih sporazuma, uključujući i Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju Crne Gore sa EU, koji je Sporazum o slobodnoj trgovini i Sporazum o ekonomskoj integraciji. Crna Gora je potpisala i Sporazum sa Evropskom asocijacijom za slobodnu trgovinu (EFTA) i Centralnoevropski sporazum o slobodnoj trgovini (CEFTA). Sporazumi o slobodnoj trgovini potpisani su i sa Turskom i Ukrajinom. Crna Gora je imala sporazum o slobodnoj trgovini sa Rusijom, ali sporazum trenutno nije na snazi. Crna Gora je takođe potpisala 36 bilateralnih sporazuma o promociji zajedničkih investicija i sporazuma o ekonomskoj saradnji³⁶. Zemlja je potpisala 43 sporazuma o porezu na dohodak i imovinu za regulisanje dvostrukog oporezivanja. Skupština Crne Gore je 2018. godine potvrdila sporazum vezano za Zakon o poštovanju poreskih obaveza po osnovu inostranih računa (FATCA) između vlada Crne Gore i Sjedinjenih Država. Crna Gora se takođe pridružila Inkluzivnom okviru o BEPS-u u decembru 2019. godine³⁷.

Što se tiče trgovine uslugama, Crna Gora je uspostavila politike za liberalizaciju tržišta usluga. Kao rezultat toga, ostvaren je značajan napredak u smanjenju necarinskih barijera u uslugama. Crna Gora je potpisala i Dodatni protokol 6 Centralnoevropskog sporazuma o slobodnoj trgovini (CEFTA) u decembru 2019. godine, a on je ratifikovan u junu 2021. godine³⁸.

7.2. Međunarodno poređenje

Zbog oslanjanja na uvoz i turističku industriju, Crna Gora pokazuje značajan nivo trgovinske otvorenosti. Dvosmjerna trgovina iznosi 129 posto njenog BDP-a, u skladu sa zemljama regiona (Slika 31). Dok robna razmjena Crne Gore iznosi 73 posto BDP-a, doprinos trgovine uslugama je takođe značajan sa 56 posto BDP-a – prvenstveno zbog turističke industrije. U poređenju sa zemljama Zapadnog Balkana, trgovinska otvorenost Crne Gore je veća od Albanije i Bosne i Hercegovine, iako dvosmjerna trgovina u obje ove zemlje takođe premašuje 100 posto BDP-a. Međutim, trgovinska otvorenost je niža nego u Srbiji i Severnoj Makedoniji. U Sjevernoj Makedoniji dvosmjerna trgovina iznosi 188 posto BDP-a. Dok je crnogorska trgovina uslugama (kao udio u BDP-u) najveća među uporedivim državama, njena robna

³³ Vlada Crne Gore, Spoljna trgovina, <https://www.gov.me/clanak/spoljna-trgovina-trgovinska-saradnja-i-ekonomski-odnosi-sa-inostranstvom>

³⁴ Izvještaj Evropske komisije za Crnu Goru, 2022

³⁵ (IRF Crna Gora, 2014[48]).

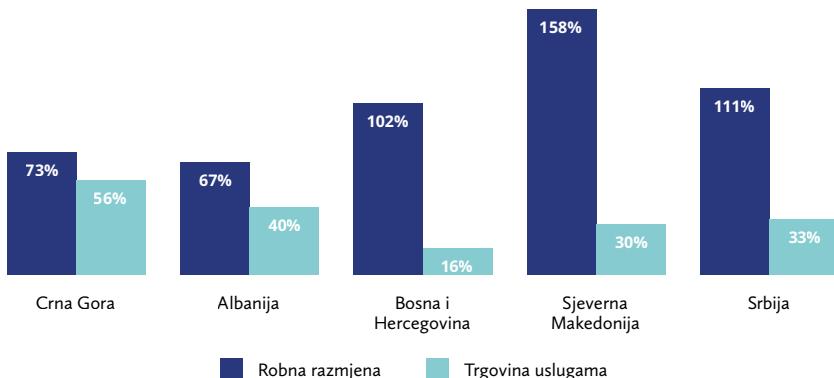
³⁶ Vlada Crne Gore, „Sporazumi o ekonomskoj saradnji“, <https://www.gov.me/clanak/sporazumi-o-ekonomskoj-saradnji>

³⁷ OECD, “International collaboration to end tax avoidance,” <https://www.oecd.org/tax/beps/>

³⁸ Montenegro Competitiveness Report, OECD, 2021

razmjena je druga najniža, što se može pripisati njenom relativno mnogo manjem izvozu robe u odnosu na uvoz.

Slika 31. Trgovinska otvorenost zemalja Zapadnog Balkana (kao % od BDP-a) u 2022

Izvor: World Development Indicators (WDI)

7.3. Stavovi preduzeća

Nešto više od 30 procenata ispitanih preduzeća učestvovalo je u međunarodnoj trgovini, uključujući 13 procenata koja su izvozila, 16 procenata koja su uvozila i 4 procenata koja su uvozila i izvozila. Među izvoznim preduzećima, najpovoljniji izvozni podsticaj je oslobođanje izvoza od poreza na dodatu vrijednost (PDV) (Slika 33). Četrdesetčetiri posto preduzeća koje izvoze svoju robu navode da je oslobođanje izvoza od PDV-a najpovoljniji podsticaj, zatim slijede niskokamatni krediti za izvoz (28 posto) i izvozni podsticaji za prioritetne sektore definisane u ekonomskoj politici.

Slika 33. Najkorisniji izvozni podsticaj za izvoz robe (%)

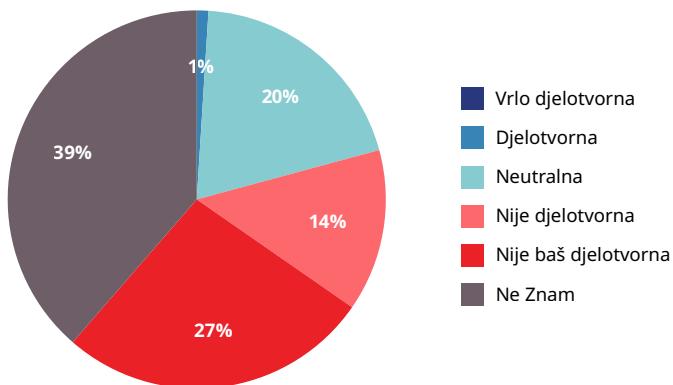

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Preduzeća koja se bave trgovinom smatraju da crnogorska vlada treba da uloži više napora u pitanja međunarodne trgovine i regionalne integracije. Samo 1 postotko preduzeća smatra da vlada djelotvorno promoviše međunarodnu trgovinu i regionalnu integraciju (Slika 34). Značajan udio, 39 postotka preduzeća, nije registrovalo napore vlade u tim stvarima. To je vjerovatno uzrokovano činjenicom da se većina

crnogorskih preduzeća ne bavi međunarodnom trgovinom. Više od 41 posto preduzeća vjeruje da su napori vlade nedjelotvorni.

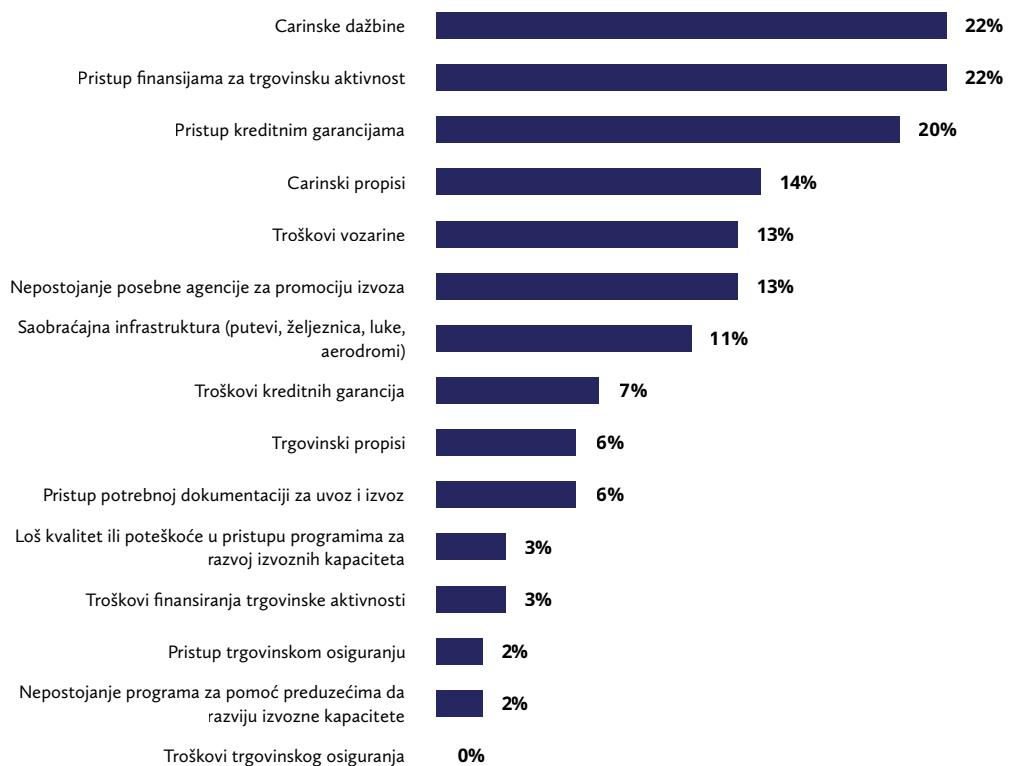
Slika 34. Stavovi preduzeća o djelotvornosti vlade u promociji međunarodne trgovine i regionalne integracije (uključujući samo preduzeća koja se bave trgovinom)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Najznačajniji izazovi za preduzeća u Crnoj Gori koja se bave međunarodnom trgovinom su pristup finansiranju trgovine i carine, kako navodi 22 posto preduzeća. Odmah nakon toga slijedi pristup kreditnim garancijama, koje navodi 20 posto preduzeća (Slika 35). Ove prepreke odražavaju kompleksnost vezano za finansije i regulatorna opterećenja povezana sa međunarodnom trgovinom. Osiguravanje potrebnih sredstava, plaćanje carine i dobijanje kreditnih garancija su važne stvari za podsticanje većeg broja crnogorskih preduzeća da učestvuju u međunarodnoj trgovini i jačaju međunarodnu konkurentnost.

Slika 35. Tri najveća izazova za preduzeća da se uključe u međunarodnu trgovinu (% preduzeća koja navode svaki odgovor)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

8. Podsticajno pravno i regulatorno okruženje

8.1. Pregled

U protekloj deceniji Crna Gora je sprovela reforme kako bi poboljšala svoje zakonsko i regulatorno okruženje, dijelom vođena svojom težnjom da postane članica Evropske unije i zajedničkog tržišta. Reforme radi obezbjeđivanja povoljnog biznis okruženja su podstakla i poslovna udruženja kao što je UPCG, čije je objavljivanje reformske agende „ubica biznisa“ 2013. godine pomoglo da se skrene pažnja na sistemske ekonomski probleme i promjene koje bi mogle donijeti održivi razvoj preduzeća u Crnoj Gori.

Reforme radi obezbjeđivanja podsticajnog okruženja u Crnoj Gori mogu se podijeliti na period do izbijanja pandemije COVID-19 i parlamentarnih izbora 2020. godine i period nakon tih događaja. Period do 2020. godine karakteriše otvoren ekonomski sistem, posvećenost stranim ulaganjima i fokus na razvoj turizma, energetike i poljoprivrede kao tri ključna sektora ekonomskog razvoja. Država je sprovodila aktivnosti na promovisanju razvoja kapitalnih projekata i visokog nivoa stranih investicija, ali su i dalje ostali izazovi kao što su niske minimalne zarade i visok stepen neformalnosti u privredi.

COVID-19 je izazvao oštru recesiju u Crnoj Gori 2020. godine i proizveo snažne negativne efekte prelivanja na privatnu potrošnju, investicije, zapošljavanje, trgovinu i javne finansije. Vlada je pružila pomoći, uključujući subvencije za zarade, moratorijum na otplatu kredita i privremena smanjenja poreza za preduzeća i građane. Dok se ključni pravci ekonomskog razvoja Crne Gore ostali isti od 2020. godine, „Evropa sad“ se više fokusirala na veće zarade, niže poreze za poslovnu zajednicu i smanjenu ekonomsku neformalnost. Minimalna zarada je povećana sa 250 na 450 eura mjesечно, a preduzeća su dobila beneficije uključujući progresivno oporezivanje. Međutim, nije zabilježen napredak u suzbijanju sive ekonomije. Ukupno je pokrenuto oko 40 programa podrške, pored mjera podrške zbog pandemije za promociju poduzetništva³⁹. Ostale značajne zakonske i regulatorne promjene uključuju:

- ▶ Usvojen je Zakon o rokovima za izmirenje obaveza, što je bila konkretna preporuka iz Izveštaja UPCG iz 2013. godine⁴⁰.
- ▶ Digitalizacija registracije kompanija za jednočlana društva sa ograničenom odgovornošću, sa minimalnim osnivačkim kapitalnim od 1,00 euro⁴¹.
- ▶ Crna Gora je u februaru 2021. godine ojačala ulogu ključnog međuinstitucionalnog tijela za poslovni dijalog – Savjeta za konkurentnost, osnovanog 2017. godine.
- ▶ 2021. godine pokrenut je program za privlačenje digitalnih nomada u Crnu Goru

Oporezivanje

Program „Evropa sad“, koji Crna Gora sprovodi od 2022. godine, unio je niz značajnih promjena u oporezivanju⁴². Program je smanjio poresko opterećenje na rad u Crnoj Gori sa 39 posto za sve nivoe dohotka na seriju progresivnih stopa, počevši od 20,4 posto za radnike koji primaju minimalnu zaradu (450€) pa do 31,3 posto za radnike sa neto zaradom od 2.000€ i više. Ove reforme su povećale prosječnu neto zaradu za 35,4 posto od decembra 2021. do decembra 2022. Osim toga, program je doveo i do uvođenja progresivne stope oporezivanja dobiti preduzeća koja je do tada iznosila 9 posto, kao značajnog

39 Izvještaj za Crnu goru za 2022. godinu, Evropska komisija, 2022

40 Analiza napretka u realizaciji Programa podsticajnog okruženja za održiva preduzeća u Crnoj Gori, MOR, 2022

41 Vlada Crne Gore, „eFirma Portal“, <https://efirma.tax.gov.me>

42 „Evropa sad“, Program reformi za inkluzivniji i održiviji ekonomski razvoj Crne Gore, Vlada Crne Gore, 2021

alata za promociju Crne Gore kao poželjne investicione destinacije. Ostale poreske reforme uključuju:

- ▶ 2021. godine u potpunosti je stupio na snagu Zakon o fiskalizaciji u prometu roba i usluga⁴³, kojim se obveznici obavezuju da koriste elektronske kase za evidentiranje transakcija i prijavljivanje poreskim organima u realnom vremenu.
- ▶ Promijenjen je sistem oporezivanja zarade kako bi bruto zarade do 700€ bile neoporezive i ukinuta je obaveza plaćanja obaveznog zdravstvenog osiguranja i za poslodavce i za zaposlene.
- ▶ Zakoni o administrativnim taksama i lokalnim komunalnim taksama, koji smanjuju parafiskalne namete na lokalnom nivou, usvojeni su u martu 2019. godine.
- ▶ Puštanje u rad portala e-Uprava 2021. godine, koji navodi sve fiskalne i parafiskalne namete za privredu i digitalizuje neke usluge⁴⁴. Međutim, ključne usluge kao što su prijavljivanje i plaćanje poreza i doprinosa za socijalno osiguranje još uvijek nisu u potpunosti digitalizovane⁴⁵, a napredak u pružanju javnih usluga je i dalje spor⁴⁶.
- ▶ Usvojeni su podzakonski akti o elektronskom plaćanju administrativnih taksi, čime se obezbjeđuju zakonski preduslovi za uvođenje potpune elektronske registracije preduzeća.

Radno zakonodavstvo

Crna Gora je posljednjih godina više puta sprovodila reforme radnog zakonodavstva, uključujući i 2021. godinu, kao dio paketa „Evropa sad“ – što su četvrte izmjene od 2019. godine⁴⁷. Izmjene su usvojene djelimično kako bi se uskladili sa preporukama EU i MOR. Zakon reguliše ugovore o radu van prostorija poslodavca, kao što je radnik na daljinu, kao posebna vrsta ugovora o radu. Takođe ograničava ugovore preko agencija za zapošljavanje na 24 mjeseca i produžava trajanje ugovora o radu na određeno vrijeme na 36 mjeseci umjesto prethodnih 24 mjeseca. Zakonom je propisano i da su poslodavci sa više od deset zaposlenih dužni da donesu akt o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji radnih mesta. Veliki broj izmjena Zakona o radu u kratkom periodu donio je neke praktične izazove za poslovnu zajednicu. Međutim, još uvijek ne postoji aktivni mehanizam za praćenje implementacije zakonskog okvira, a poštovanje zakona o radu i dalje trpi zbog loše implementacije i nesavjesnog ponašanja. Neke prakse, kao što je zahtjev poslodavaca da novi zaposleni potpišu ostavku nakon zapošljavanja, ukazuju na kontinuirane izazove u sprovođenju zakona o radu u Crnoj Gori.⁴⁸

Zakonodavstvo o bezbjednosti i zdravlju na radu

Crna Gora je ažurirala svoj zakonski okvir za BZR, uključujući Zakon o bezbjednosti i zdravlju na radu, kako bi bio u skladu sa standardima EU. Okvir za BZR je dalje definisan u Opštem kolektivnom ugovoru. Postoji i multisektorska radna grupa, zadužena za izradu Nacionalne strategije zaštite na radu (2022-2027) i Akcionog plana za implementaciju za 2022. godinu. Crna Gora je tijesno saradivala sa međunarodnim organizacijama kao što su MOR i Evropska agencija za bezbjednost i zdravlje na radu (EU-OSHA) kako bi se poboljšale BZR prakse u zemlji. Ova saradnja je doprinijela poboljšanju uslova u pogledu zaštite na radu u zemlji.

Preostali izazovi

Uprkos napretku u podsticajnom okruženju, još uvijek postoji značajan prostor za poboljšanje i neriješena pitanja. Na primjer, dugoročna održivost programa „Evropa sad“ i njegov uticaj na javne finansije ostaju nejasni. To se posebno negativno odrazilo na funkcionisanje Državnog fonda za zdravstveno osiguranje, kao i na prihode opština kojima je uskraćen prirez na dohodak fizičkih lica. Udio zakona usvojenih po

43 „Službeni list Crne Gore“, br. 46/2019, 73/2019 i 8/2021

44 Javni nameti, <https://javnimameti.gov.me/>

45 SME POLICY INDEX: WESTERN BALKANS AND TURKEY 2022, OECD, 2022

46 Ibidem

47 Zakon o radu („Službeni list Crne Gore“, br. 074/19, 008/21, 059/21, 068/21, 145/21)

48 Izveštaj za Crnu Goru za 2022. godinu, Evropska komisija, 2022

vanrednim procedurama, zaobilazeći obavezu sprovođenja javne rasprave, takođe je značajno porastao u Crnoj Gori od 2019. do 2020. godine, te je u 2020. godini predstavljao skoro trećinu svih nacrti zakona koje je predložila Vlada⁴⁹. To je uprkos uspostavljenim mehanizmima za javnu raspravu koji već postoje u zemlji. Kamatne stope na kredite komercijalnih banaka su visoke i predstavljaju jednu od glavnih prepreka razvoju poslovanja. Kreditno garantni fond još nije uspostavljen, a neformalna ekonomija je i dalje značajna, sa negativnim implikacijama na konkurenčiju.

Preispituje se organizacija i funkcionisanje inspekcija koje su pripojene Upravi za inspekcijske poslove. Neke pojedinačne inspekcije su posljednjih godina izdvojene, a Vlada razmatra ukidanje Uprave i vraćanje inspekcija u nadležnost svakog ministarstva. Međutim, i dalje je važno nadgledati inspekcijska tijela – preporuka je iz ESESE istraživanja iz 2013. godine⁵⁰. Brojni izazovi ostaju u vezi sa okvirom BZR, uključujući nedovoljnu primjenu zakona. Postoji i potreba za osnivanjem Fonda za bezbjednost i zaštitu na radu⁵¹, što je bilo predviđeno strateškim dokumentima u protekloj deceniji. Inspekciju zaštite na radu treba unaprijediti, kao i statistiku o BZR. Ni poslodavci, ni zaposleni nemaju dovoljno informacija o pravima, obavezama i odgovornostima u vezi sa BZR. Konačno, još uvijek su problem neefikasne institucije i neadekvatna koordinacija.⁵²

8.2. Međunarodno poređenje

Pravni i regulatorni okvir u svim zemljama je složen, jer preduzeća moraju poštovati zakone i propise u brojnim različitim tehničkim oblastima, od zapošljavanja preko oporezivanja do poštovanja propisa u oblasti zaštite životne sredine. Ovo, plus važni i jednak teški izazovi vezano za mjerjenje implementacije, čine poređenje među zemljama izazovnim. Posmatrajući specifične aspekte pravnog i regulatornog okruženja, Crna Gora ima dobre rezultate u poređenju sa drugim državama Zapadnog Balkana u nekim aspektima, ali ne tako dobre u drugim.

Glavne poreske stope u Crnoj Gori koje se primjenjuju na širok spektar preduzeća, uključujući porez na dobit i porez na dodatu vrijednost, među najvišima su na Zapadnom Balkanu. Stopa PDV-a u Crnoj Gori od 22 posto je najviša u regionu, ali ne znatno veća od ostalih zemalja, čije se stope kreću od 17 do 20 posto. Stopa poreza na dobit iznosi 15 posto, isto kao i u Albaniji i Srbiji, ali je ta stopa viša nego u ostalim zemljama u regionu. Međutim, indeks poreske politike OECD-a stavlja Crnu Goru u sredinu u poređenju sa drugim zemljama u regionu. Okvir poreske politike u zemlji ima loš učinak, ali su rezultati bolji u pogledu poreske administracije. Procedure prijavljivanja i plaćanja poreza u Crnoj Gori bile su među najboljima u regionu.

49 SME POLICY INDEX: WESTERN BALKANS AND TURKEY 2022, OECD, 2022

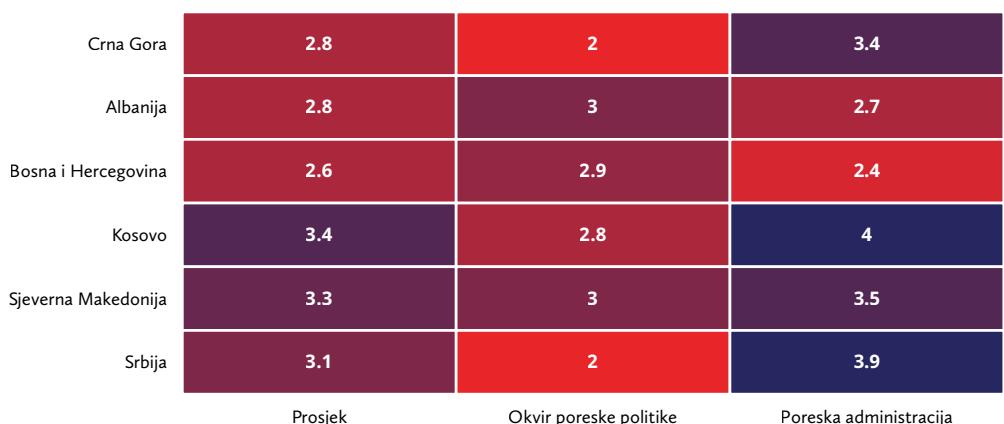
50 5 ubica biznisa - Strateški okvir politike za podsticajno poslovno okruženje u Crnoj Gori, Unija poslodavaca Crne Gore, 2013

51 Ibidem

52 Nacionalni okvir za BZR u Crnoj Gori, MOR, 2021

Slika 36. Glavne stope poreza na dobit i poreza na dodatu vrijednost na Zapadnom Balkanu

Izvor: PWC, "Corporate Income Tax (CIT) Rates," <https://taxsummaries.pwc.com/quick-charts/corporate-income-tax-cit-rates>

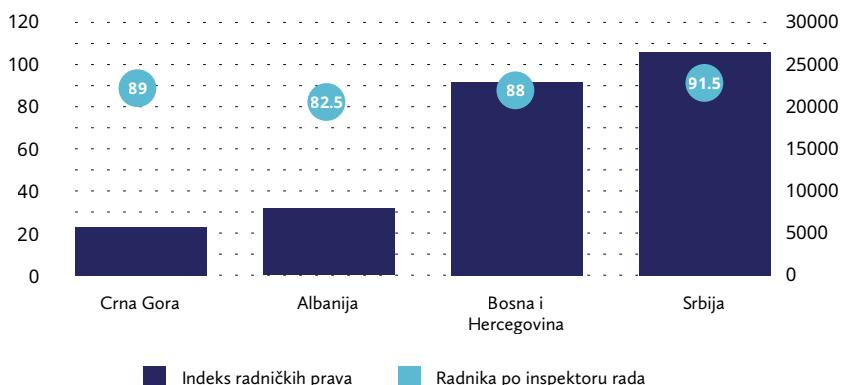
Slika 37. Bodovi i indikatori za poresku politiku u državama Zapadnog Balkana, OECD

Izvor: PWC, "Corporate Income Tax (CIT) Rates," <https://taxsummaries.pwc.com/quick-charts/corporate-income-tax-cit-rates>

Zakon o radu i okvir za bezbjednost i zdravlje na radu su takođe složeni i podrazumijevaju definisanje politike i implementaciju u širokom spektru oblasti. Crna Gora se dobro poredi sa susjedima kada se uzme u obzir broj inspektora po radniku. Međutim, ovo može biti djelimično zbog malog broja velikih preduzeća u zemlji, i ne znači nužno da su inspektorji djelotvorniji u osiguravanju bezbjednih radnih mjesti, koja su u skladu sa zakonskim obavezama. Crna Gora takođe ima dobre rezultate kada se porede radna prava, ispred Albanije i Bosne i Hercegovine, ali nešto iza Srbije⁵³.

⁵³ Indeks radnih prava „je de jure indeks koji mjeri glavne aspekte propisa o zapošljavanju koji utiču na radnika tokom životnog ciklusa zaposlenja u 135 zemalja. Indeks radnih prava obuhvata 10 tema/indikatora i 46 kriterijuma za evaluaciju. Sve ovo se zasniva na suštinskim elementima Agende dostojanstvenog rada. Svi kriteriji su utemeljeni u UDHR, pet konvencija UN-a, pet deklaracija MOR-a, 35 konvencija MOR-a i četiri preporuke MOR-a.“ Za više informacija o metodologiji pogledajte: <https://labourrightsindex.org/heatmap-2022/country-profiles-labour-rights-index-2022>

Slika 38. Broj radnika po inspektoru rada i indeks radnih prava u zemljama Zapadnog Balkana, Indeks radnih prava

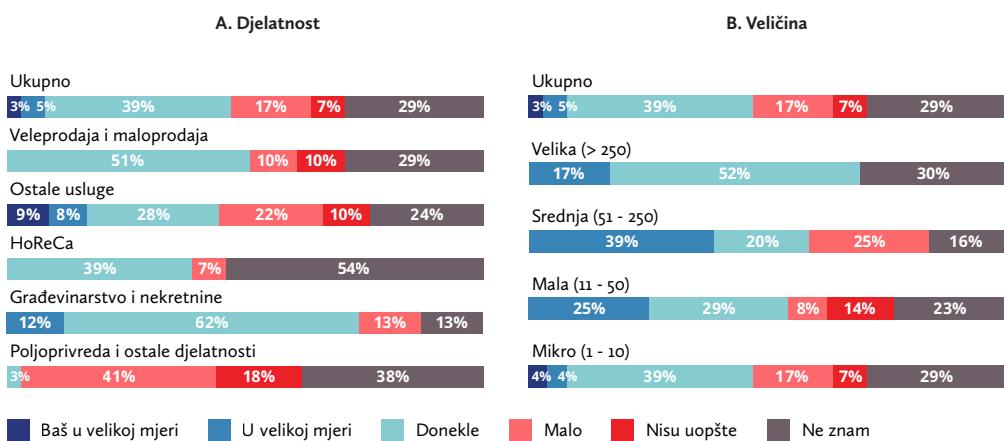

Izvor: Indeks radnih prava, "Nacionalni profili," 2022,
<https://labourrightsindex.org/heatmap-2022/country-profiles-labour-rights-index-2022>

8.3. Stavovi preduzeća

Rezultati istraživanja sugeriraju da firme često imaju neutralne stavove o transparentnosti i predvidljivosti pravila oko izдавanja licenci, dozvola i ovlašćenja, ili jednostavno ne znaju za njih. Trideset devet posto preduzeća smatra da su ova pravila donekle u skladu sa minimalnim standardima transparentnosti i predvidljivosti. Nasuprot tome, 17 posto vjeruje da su pomalo usklađena sa minimalnim standardima, a 7 posto da nisu uopšte. Naime, u sektoru poljoprivrede i drugih industrija, 59 posto preduzeća ima negativan stav o transparentnosti i predvidljivosti pravila, navodeći da se ili „malo“ ili „nimalo“ pridržavaju minimalnih standarda. Ovo naglašava posebno zabrinjavajuću oblast. Znatan dio biznisa u „HoReCa“ industriji izjavio je da ne zna da li pravila ispunjavaju osnovne standarde transparentnosti i predvidljivosti, što ukazuje na potencijalno nedovoljno poznavanje specifičnih propisa i pravila među ovim preduzećima. Među MMSP, srednja preduzeća percipiraju ova pravila kao transparentnija i predvidljivija od drugih preduzeća. Nasuprot tome, udio malih i mikro preduzeća koja imaju isti optimistični stav je mnogo manji. Samo 8 posto mikro preduzeća ima pozitivan stav prema ovim pravilima. Sve u svemu, nalazi sugeriraju da bi poboljšanje transparentnosti i predvidljivosti regulatornih procesa moglo stvoriti okruženje koje je povoljnije za preduzeća.

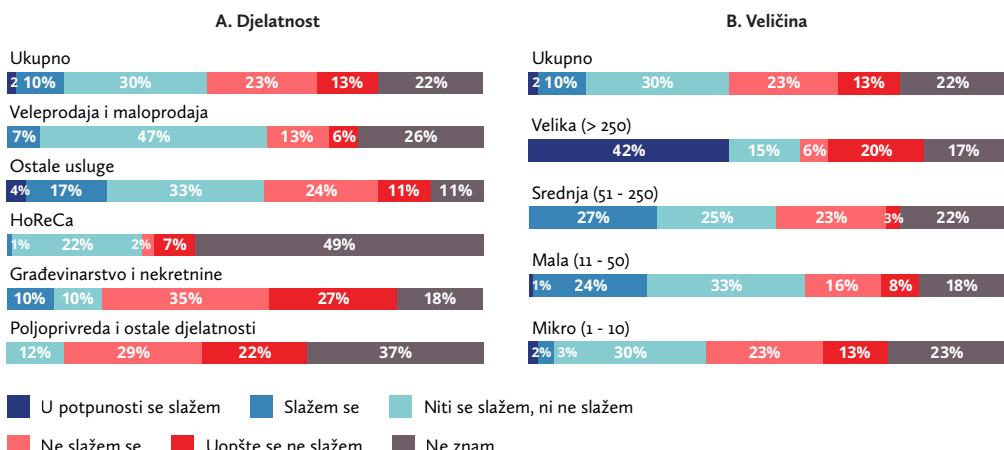
Slika 39. Stavovi preduzeća o mjeri u kojoj opšta pravila izdavanja licenci, dozvola i ovlašćenja poštuju minimalne standarde transparentnosti i predvidljivosti (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Više od jednog na svaka tri preduzeća u Crnoj Gori ne vjeruje da se opšta pravila i procedure za izdavanje licenci, dozvola i ovlašćenja primjenjuju podjednako na sva preduzeća. Dvadeset tri posto preduzeća se ne slaže sa ovom tvrdnjom, dok se 13 procenata uopšte ne slaže (Slika 40). Samo 12 posto preduzeća se slaže ili u potpunosti slaže sa ovom izjavom, što ukazuje na nedostatak vjere u privatnom sektoru da se ova pravila i procedure podjednako primjenjuju. Međutim, veća je vjerovatnoća da će velike firme od firmi bilo koje druge veličine vjerovati da se pravila i procedure jednakom primjenjuju, a 42% je navelo da se u potpunosti slažu. Od svih djelatnosti, 62 posto preduzeća u sektoru građevinarstva i nekretnina ne misli da se pravila i procedure primjenjuju jednakom – najviše od svih djelatnosti. Značajan udio preduzeća u "HoReCa" i poljoprivrednom i drugim industrijskim sektorima, 49 posto, odnosno 37 posto respektivno, nije dalo svoje mišljenje, što sugerira ili nedostatak znanja ili nespremnost da podijele svoj stav. Primijećene su varijacije u percepciji među MMSP. Dok više od četvrtine srednjih i malih preduzeća kaže da se pravila i procedure podjednako primjenjuju, samo 10 posto mikro preduzeća dijeli isto mišljenje. Negativna percepcija je takođe veća među mikro preduzećima, 36 posto naspram 26 posto za srednja preduzeća i 24 posto za mala. Ova razlika u percepciji regulatorne pravčnosti može ukazivati na to da se uticaj i iskustvo sa regulatornim procedurama razlikuju u zavisnosti od veličine preduzeća, a posebno za mikro preduzeća.

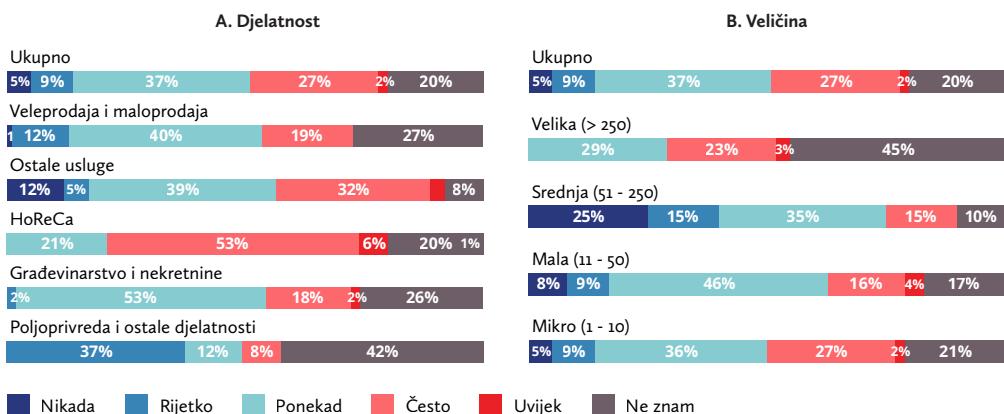
Slika 40. Stavovi preduzeća o sledećoj tvrdnji: "Opšta pravila i procedure za izdavanje licenci, dozvola i ovlašćenja podjednako se primjenjuju na sva preduzeća u Crnoj Gori" (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Crnogorska preduzeća obično navode da imaju posla sa regulatornim tijelima koja se preklapaju. Rezultati istraživanja pokazuju da se 27 posto preduzeća često suočava sa regulatornim tijelima koja se preklapaju, a dodatnih 27 posto preduzeća ukazuje da se ponekad moraju suočiti sa takvim preklapanjima (Slika 41). Osim toga, čini se da 20 posto preduzeća nije svjesno preklapanja regulatornih tijela. Samo 5 posto preduzeća izjavilo je da se nikada nisu bavili regulatornim tijelima koja se preklapaju, a 9 posto navodi da je to rijetkost. Od svih industrija, 59 posto "HoReCa" preduzeća navodi da uvijek ili često imaju preklapanja, više nego u drugim sektorima. Nasuprot tome, čini se da se preduzeća u poljoprivredi i drugim industrijskim rjeđe suočavaju sa takvim preklapanjima, sa 37 posto preduzeća navodi da je to "rijetko". Među malim i srednjim preduzećima, mala i mikro preduzeća imaju tendenciju da dožive preklapanja više nego srednja preduzeća. Ovi rezultati sugeriraju da administrativna racionalizacija može smanjiti administrativni teret za crnogorska preduzeća – i kao rezultat toga smanjiti troškove poslovanja.

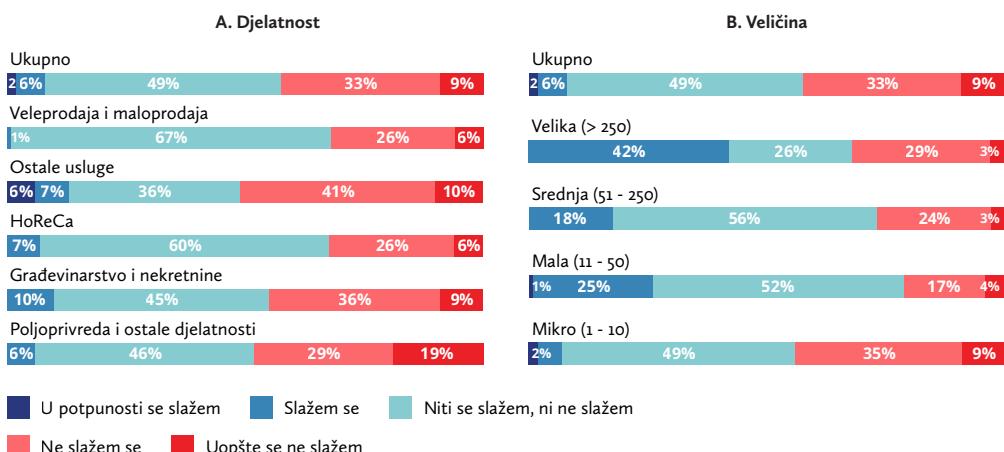
Slika 41. Učestalost situacija gdje se preduzeća suočavaju sa regulatornim tijelima čije se nadležnosti preklapaju (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Preduzeća generalno ne smatraju da je proces izdavanja poslovnih licenci, registracije i dozvola jasan, jednostavan i pristupačan. Samo 8 posto preduzeća smatra da je to slučaj (Slika 42), za razliku od 43 posto preduzeća koja imaju suprotan stav. Dodatno, još 49 posto preduzeća ima neutralan stav o tome da li je proces jasan, jednostavan i pristupačan. Mikro preduzeća imaju najnegativnije stavove o procesu dobijanja poslovnih licenci, registracija i dozvola, u poređenju sa drugim MMSP. Prema djelatnostima, nijedno preduzeće u veleprodajnoj i maloprodajnoj djelatnosti ne doživljava taj proces kao jasan, jednostavan i pristupačan.

Slika 42. Stavovi preduzeća o sljedećoj izjavi: Proces izdavanja poslovnih licenci, registracija i dozvola je jasan, jednostavan i pristupačan” (%)

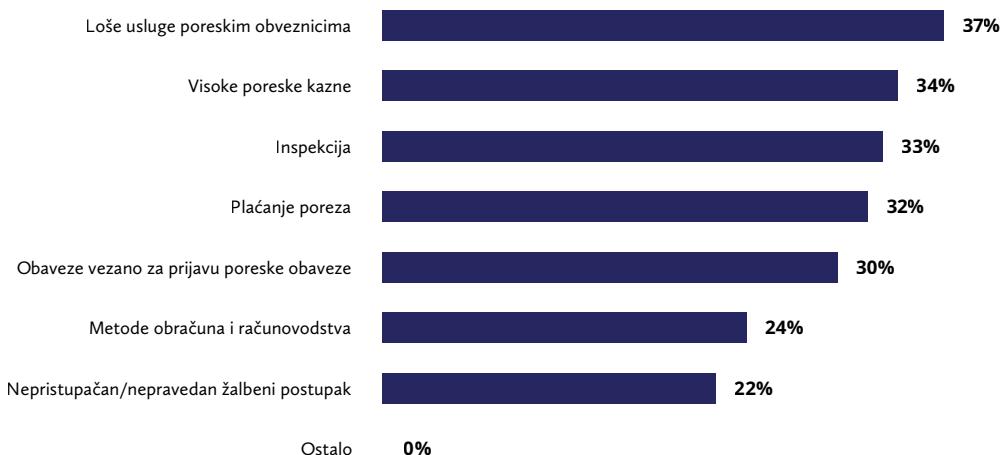

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

8.3.1. Oporezivanje

Crnogorska preduzeća se suočavaju sa različitim izazovima u vezi sa poreskom administracijom, pri čemu se loša poreska služba pojavljuje kao jedna od tri najveće bojazni. Loše poreske usluge kao vodeće opterećenje navodi 37 posto preduzeća (Slika 43). Visoke poreske kazne (34 procenata) i poreska inspekcija (33 procenata) slijede odmah iza ove prve bojazni i čine tri najveća izazova vezano za poresku administraciju. Značajan broj preduzeća naveo je brojne druge izazove, uključujući plaćanje poreza, prijavljivanje poreske obaveze, metode obračuna i računovodstva, kao i žalbeni postupak. Ovi nalazi naglašavaju širok spektar izazova koje preduzeća prepoznaju vezano za poresku administraciju, ukazujući na potrebu za pojednostavljenim i responzivnim poreskim politikama i uslugama kako bi se podržalo okruženje koje je povoljnije za poslovanje.

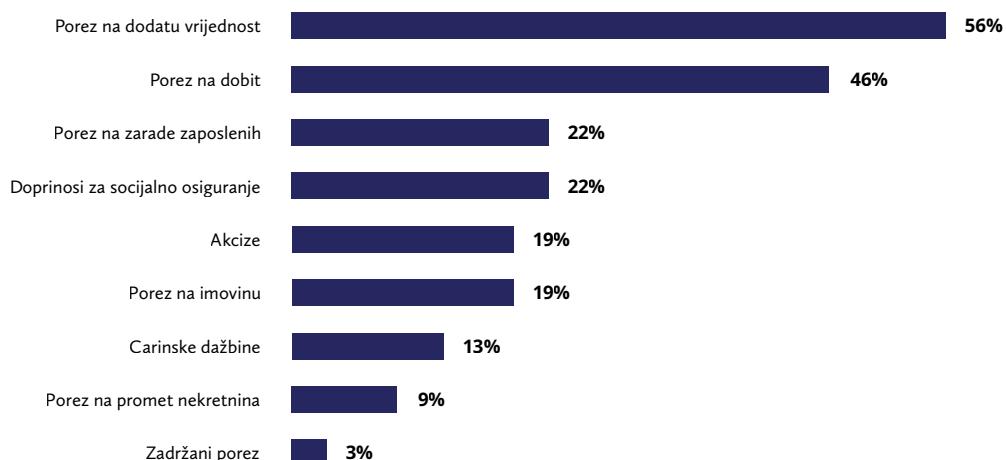
Slika 43. Tri aspekta poreske administracije koja predstavljaju navječe opterećenje za rad preduzeća (% preduzeća koja daju odgovor)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Pored izazova vezano za poresku administraciju, čini se da su poreske stope opterećujuće za preduzeća u Crnoj Gori (Slika 44). Od svih poreza, stopa poreza na dodatu vrijednost (PDV) se smatra najvećim opterećenjem, a 56 posto preduzeća je navodi kao jednu od tri stope koje predstavljaju najveće opterećenje. Porez na dobit preduzeća slijedi odmah iza njega, a 46 posto preduzeća ga smatra opterećenjem. Stope poreza i doprinosa za socijalno osiguranje se takođe smatraju velikim opterećenjem za oko 22 posto preduzeća. S obzirom na to da se stope PDV-a i poreza na dobit preduzeća smatraju najvećim teretom, revizija politike poreskih stopa bi potencijalno mogla poboljšati cjelokupno poslovno okruženje u Crnoj Gori.

Slika 44. Tri poreske stope koje predstavljaju najveće opterećenje za rad preduzeća (% preduzeća koja daju odgovor)

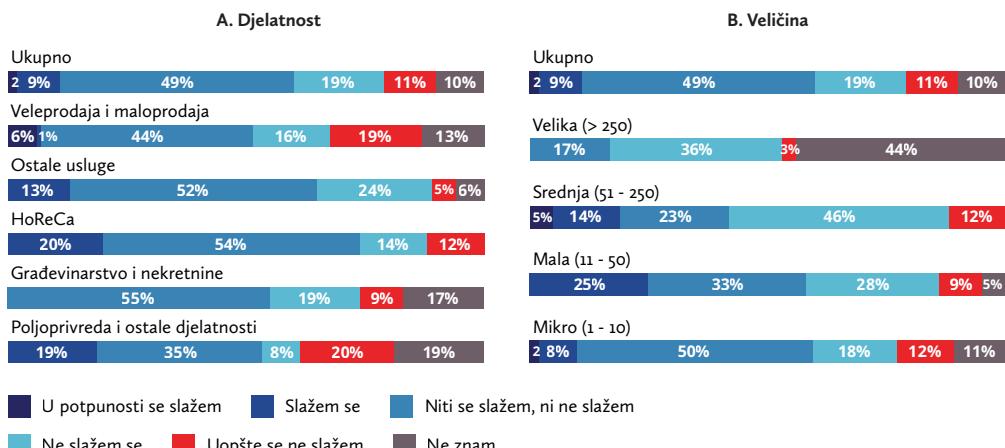

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

8.3.2. Zakon o radu i zaštita i zdravlje na radu

Većina preduzeća ima neutralnu percepciju o tome da li je radno zakonodavstvo dobro osmišljeno za potrebe zaposlenih i preduzeća u dinamičnoj i konkurentnoj tržišnoj ekonomiji. Sve u svemu, 49 posto firmi ima neutralan stav o tome da li je zakonodavstvo dobro osmišljeno, dok 30 posto smatra da nije dobro osmišljeno (Slika 45). U međuvremenu, samo 11 posto se slaže da je zakonodavstvo dobro osmišljeno. Ovi rezultati ukazuju na potencijalnu potrebu za prilagođavanjem ili revidiranjem radnog zakonodavstva kako bi bolje odrazilo stavove poslodavaca. Stavovi po djelatnostima su relativno konzistentni. Međutim, mala i srednja preduzeća će vjerovatnije smatrati radno zakonodavstvo dobro osmišljenim – takav stav ima 25 odnosno 19 posto preduzeća respektivno.

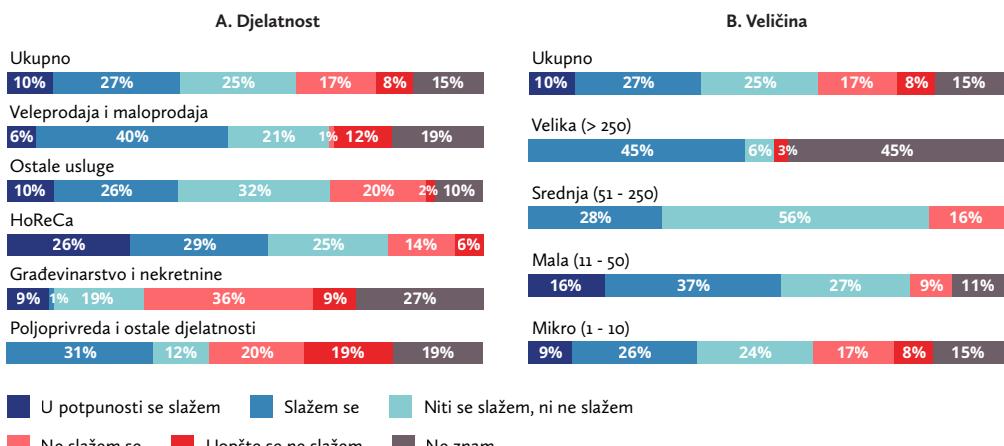
Slika 45. Stavovi preduzeća o sljedećoj tvrdnji: „Radno zakonodavstvo (koje uključuje zapošljavanje, zarade, otpuštanja, itd.) je dobro osmišljeno, uzimajući u obzir i potrebe radnika i potrebe mog preduzeća u dinamičnoj i konkurentnoj tržišnoj ekonomiji“ (%)

Izvor: EESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Crnogorska preduzeća imaju različite stavove u pogledu praktičnosti i pristupačnosti poštovanja standarda zaštite i zdravlja na radu (ZZNR). Značajan dio, 27 posto, niti se slaže niti ne slaže da su ovi standardi praktični i pristupačni (Slika 46). S druge strane, 25 posto preduzeća smatra da ovi standardi nisu praktični i pristupačni, dok samo 10 posto smatra da jesu. Nalazi istraživanja takođe naglašavaju varijacije u percepciji u različitim djelatnostima u Crnoj Gori. Na primjer, sektor "HoReCa" se ističe, gdje se 55 posto preduzeća slaže da su standardi zaštite na radu praktični i pristupačni. Nasuprot tome, čini se da je građevinarstvo i sektor nekretnina najskeptičniji, sa 63 posto ispitanika koji se ne slažu ili u potpunosti ne slažu sa tom izjavom. Među MMSP, više od polovine malih preduzeća smatra standarde BZR praktičnim i pristupačnim, što je više od ostalih MMSP kolega. Nalazi ukazuju na to da su možda potrebni prilagođeni pristupi standardima ZZNRL da bi se odgovorilo na specifične izazove i potrebe različitih djelatnosti preduzeća različitih veličina.

Slika 46. Stavovi preduzeća o sljedećoj tvrdnji: „Standardi zaštite i zdravlja na radu (ZZNR) su praktični i pristupačni da bi ih moje preduzeće poštovalo“ (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

9. Fer konkurencija

9.1. Pregled

Pravni i institucionalni okvir za osiguranje fer konkurencije je djelimično uspostavljen, iako ostaje prostor za unapređenje u oblasti konkurencije, posebno u pogledu implementacije mjera za mala i srednja preduzeća kako bi se povećala njihova produktivnost, dodavanje vrijednosti, stvaranje klastera i izvoz. Tu su i izazovi poput visoke stope dugotrajne nezaposlenosti, povećanog nivoa nezaposlenosti i neaktivnosti mladih, visokog procenta neformalnog rada i iseljavanja, a sve to može negativno uticati na konkurenčiju.

Ključni zakon u ovoj oblasti je Zakon o zaštiti konkurencije⁵⁴. Prema podacima Evropske komisije, Zakon je u velikoj mjeri usklađen sa pravilima EU o restriktivnim sporazumima i zloupotrebljama dominantnog položaja. Zakon reguliše veća spajanja u skladu sa propisima EU o spajanju. Agencija za zaštitu konkurencije nadležna je za sprovodenje zakona i operativno je nezavisan organ⁵⁵. U 2018. godini u nadležnosti Agencije je dodata i kontrola državne pomoći, međutim u Crnoj Gori trenutno nema komercijalnih monopolija⁵⁶. Uprkos svom mandatu, agenciji i dalje nedostaju ljudski i finansijski resursi, i samim tim sprovodenje propisa vezano za konkurenčiju i zagovaranje ostaju nedovoljno razvijeni⁵⁷.

Pravni i institucionalni okvir za promovisanje konkurenčije je važan za Crnu Goru da bi se na kraju pridružila EU, a nalazi se u Nacionalnoj strategiji održivog razvoja zemlje i ciljevima održivog razvoja UN, kojima se Crna Gora obavezala. Program ekonomskih reformi 2022-2024 prepoznaje izazove i aktivnosti u oblasti konkurentnosti. Vlada već nekoliko godina sprovodi Program za unapređenje konkurentnosti privrede u cilju daljeg podsticanja malih i srednjih preduzeća. Crna Gora ne pravi pravnu razliku između domaćih i stranih kompanija, osim u nekoliko djelatnosti kao što je odbrana. Ovo privlači strane investicije, ali i stvara konkurenčki pritisak na crnogorska mala i srednja preduzeća, koja se u nekim sektorima (npr. medijski sektor) bore da ostanu konkurentna.

Neformalna ekonomija predstavlja značajan izazov za fer konkurenčiju u Crnoj Gori, djelimično zato što neformalnost može obezbijediti troškovnu prednost za neformalna ili djelimično formalna preduzeća u odnosu na formalne konkurente. Procjenjuje se da je neformalna ekonomija Crne Gore u 2019. godini činila 37,5 posto BDP-a⁵⁸. Značajan dio toga čine neformalne aktivnosti formalnih firmi, koje su činile 20,6 posto BDP-a u 2022⁵⁹. Druge studije su pokazale da jedno od tri crnogorska preduzeća misli da konkurenti koji se bave neformalnim aktivnostima predstavljaju veliki izazov za njihovo poslovanje, dok još 30 posto to vidi kao umjerenu prepreku. Dodatno, 78 posto navodi da imaju manje godišnje prihode zbog neloyalne konkurenčije⁶⁰. Prema rezultatima istraživanja o uslovima za rad zaposlenih u Crnoj Gori, 26 posto je radilo ili bez plaćanja poreza ili sa samo djelimičnim plaćanjem poreza na zarade⁶¹.

Crna Gora preuzima niz koraka za zaštitu intelektualne svojine, uključujući potpisivanje 10 bilateralnih sporazuma i saradnju sa agencijama za intelektualnu svojinu kao što su WIPO i EIPPO. Aktivnosti vezano

⁵⁴ "Službeni list Crne Gore", br. 44/2012, 13/2018 i 145/2021.

⁵⁵ Vlada Crne Gore, Agencija za zaštitu konkurenčije, <https://azzk.me/en/>

⁵⁶ Izveštaj za Crnu Goru za 2022., Evropska komisija, 2022

⁵⁷ Competitiveness in South East Europe 2021, OECD, 2021

⁵⁸ Ibidem

⁵⁹ Istraživanje među domaćinstvima i preduzećima za utvrđivanje obima i strukture neformalne ekonomije u Crnoj Gori, Ministarstvo finansija Crne Gore, 2022

⁶⁰ Ibidem

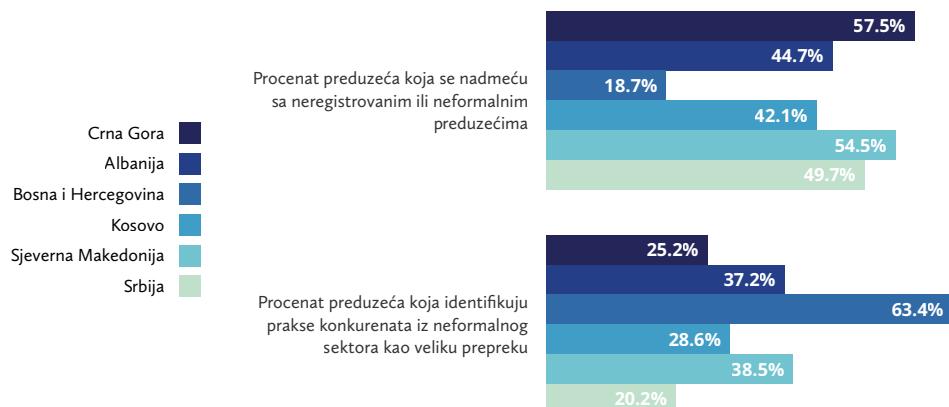
⁶¹ Istraživanje među domaćinstvima i preduzećima za utvrđivanje obima i strukture neformalne ekonomije u Crnoj Gori, Ministarstvo finansija Crne Gore, 2022

za prava intelektualne svojine sprovodi Uprava za intelektualnu svojinu pri Ministarstvu ekonomskog razvoja, gde se intelektualnom svojинom bavi 20 zaposlenih, iako to ne odgovara trenutnom obimu posla⁶². Crna Gora priprema Nacionalnu strategiju intelektualne svojine za period 2022-2025, koja je dostupna široj javnosti u formi nacrtta. Crna Gora ima dobar nivo pripremljenosti za zakon o intelektualnoj svojini. Što se tiče sprovođenja, čini se da sankcije i kazne izrečene za povrede intelektualne svojine nemaju značajan odvraćajući efekat. Nedostaje i svijest o prednostima registracije prava na industrijski dizajn na nacionalnom i međunarodnom nivou⁶³. Primjena zakona se polako poboljšava jer carina, policija i pravosudni organi dobijaju potrebne alate, ali institucionalni kapaciteti i svijest javnosti su još uvek ograničeni⁶⁴.

9.2. Međunarodno poređenje

Većina preduzeća u Crnoj Gori navodi da su im konkurenca neformalna ili neregistrovana preduzeća (57,5 posto). U većini drugih zemalja na Zapadnom Balkanu, između 40 i 55 posto preduzeća navele je da se nadmeću sa neformalnim preduzećima. Međutim, na Kosovu je samo 19 procenata preduzeća istaklo da se suočavaju sa neformalnom konkurenjom – znatno niže nego u bilo kojoj drugoj zemlji. Zanimljivo, uprkos tome, 63,4 posto preduzeća na Kosovu je reklo da je rad u neformalnom sektoru glavno ograničenje. U Crnoj Gori, vrlo mali broj preduzeća je naveo da je ovo veliko ograničenje – samo 25 procenata.

Slika 47. Stavovi preduzeća o neformalnom radu na Zapadnom Balkanu, 2019 (%)

Izvor: Svjetska banka, Ankete među preduzećima, <https://www.enterprisesurveys.org/en/data/exploretopics/informality>

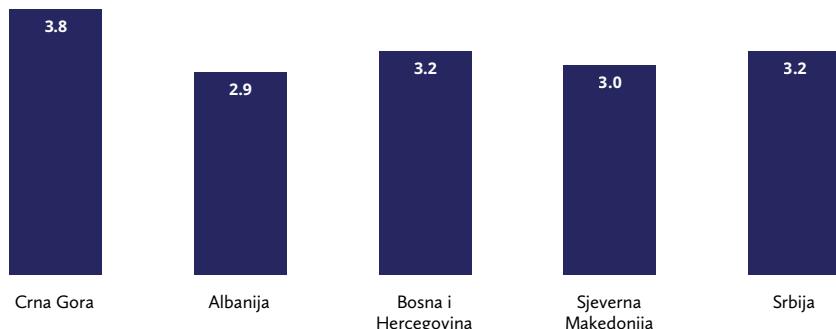
62 Nacrt strategije o intelektualnoj svojini Crne Gore 2022-2025, Ministarstvo ekonomskog razvoja, 2022

63 Ibidem

64 2022 Investment Climate Statements: Montenegro, US Department of State, 2022

Dok su uporedne mjere nivoa konkurenčnosti između preduzeća u zemljama Zapadnog Balkana ograničene, podaci o percepciji pokazuju da poslovni lideri u Crnoj Gori vide zemlju kao nešto konkurentniju i manje koncentrisanu od drugih zemalja u regionu. Poslovni lideri u Crnoj Gori dali su zemlji ocjenu 3,8 od 7 prema nivou koncentracije – što je najблиže od svih ostalih zemalja sredini od 4 od mogućih 7. Većina drugih zemalja dobila je prosječnu ocjenu oko 3, što sugerira nešto niže nivoje konkurenčnosti.

Slika 48. Percepције о степену концентрираности пословне активности

Izvor: Svjetski ekonomski forum, Globalni izvještaj o konkurenčnosti 2019,

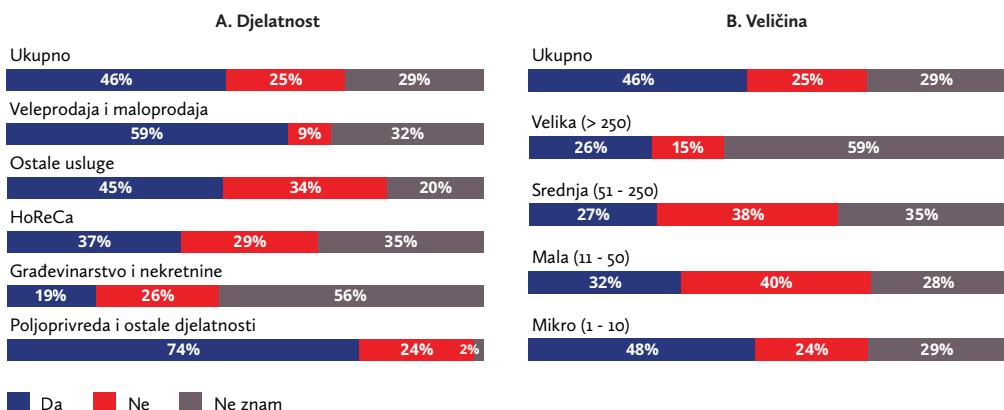
https://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf;

Data is based on a survey of executives, who are asked to respond to the following question: "In your country, how do you characterize corporate activity?" [1 = dominated by a few business groups; 7 = spread among many firms]

9.3. Stavovi preduzeća

Značajan broj crnogorskih preduzeća smatra da postoje monopolističke prakse i aktivnosti na tržištu za njihovu robu ili usluge. Sveukupno, 46 posto preduzeća vjeruje da monopolističke prakse ili aktivnosti postoje u njihovojo djelatnosti (Slika 49). Radi poređenja, 25 posto ne vjeruje da se takve prakse dešavaju, a 29 posto je nesigurno. Preduzeća u poljoprivredi i drugim djelatnostima najviše uočavaju monopolističke prakse, sa potvrđnim odgovorom od 74 posto, a slijede ih veleprodajna i maloprodajna djelatnost (59 posto). Većina preduzeća - 56 posto - u građevinarstvu i sektoru nekretnina nije sigurno u takvu praksu - možda zato što okljevaju da priznaju takvu praksu ili nisu svjesni konkurenčkog pejzaža u svojim djelatnostima. Prema veličini preduzeća, veća je vjerovatnoća da mikro i malih preduzeća smatraju da postoje monopolističke prakse na njihovom tržištu, dok su velika preduzeća najmanje spremna da priznaju da takva praksa postoji.

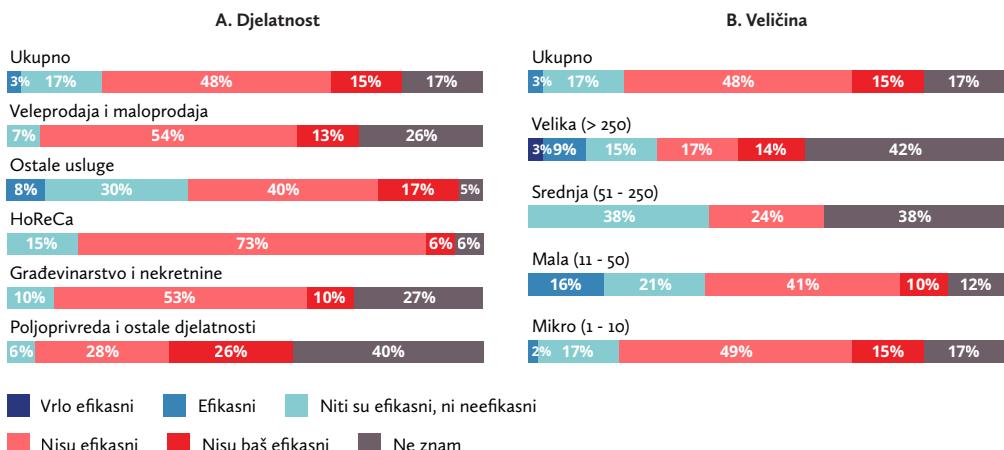
Slika 49. Percepције фирм о томе да ли постоје monopolističke праксе или активности у дјелатности у којој њихова предузећа продавају робу или услуге (%)

Izvor: EESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Резултати истраживања указују на то да су побољшања регулаторне неопходна да би се предузећа могла надметати у слободном и формалном пословном окружењу. 63 posto предузећа сматра да је регулаторни оквир за заштиту од нелојалне конкуренције и monopolističke праксе и његова имплементација неефикасан (Слика 50). Само 3 posto предузећа сматра да су такви прописи и учинак ефикасни. Само 17 posto предузећа nije znalo kolika je efikasnost regulatornog okvira, ali ovaj udio je bio mnogo veći u nekim dјелатностима, posebno u poljoprivredi i другим индустријским секторима, где је 40 posto предузећа одговорило да „не зnam“. Међу MMSP, микро предузећа су најсклонија да имају негативан став о регулаторном оквиру и његовој примени. 64 posto је изјавило да nije ефикасан.

Slika 50. Percepције предузећа о ефикасности црногорског регулаторног оквира и његовој имплементацији ради заштите предузећа од нелојалне конкуренције и monopolističke праксе (%)

Izvor: EESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Crnogorska preduzeća se suočavaju sa konkurencijom neformalnih preduzeća, ističući potrebu za poboljšanjem regulatornog okvira i njegovom implementacijom kako bi se obezbijedilo fer i slobodno poslovno okruženje. 58 posto preduzeća navodi direktnu konkureniju na svojim primarnim tržištima, dok se 20 posto nadmeće sa prodavcima krvitvorenih proizvoda, a 18 posto se bori sa konkurentima koji nabavljaju materijale od neformalnih preduzeća (Slika 51). Samo 23 posto navodi da nema konkurenije od strane neformalnih preduzeća.

Slika 51. Konkurenčija u odnosu na neformalnu ekonomiju (% preduzeća koja su dala odgovor)

Izvor: ESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

10. Pristup finansijskim uslugama

10.1. Pregled

Finansijski sektor u Crnoj Gori čine i privatne i javne finansijske institucije, finansijsko tržište i finansijska infrastruktura. Finansijskim sistemom dominiraju banke, koje učestvuju sa 90 posto ukupne aktive u finansijskom sistemu i posreduju u većini finansijskih transakcija. Finansijski sektor je od vitalnog značaja za crnogorsku poslovnu zajednicu. I komercijalne finansijske institucije, kao i Investiciono-razvojni fond u državnom vlasništvu, igraju ulogu u obezbjeđivanju finansijskih proizvoda preduzećima. Država je takođe u procesu formiranja Kreditno-garantnog fonda, najavljenog za 2021. godinu, koji će pomoći da se formira važan dio buduće finansijske infrastrukture Crne Gore. Postoje i drugi putevi za pristup finansijama, uključujući rizični (venture) kapital ili druge finansijske instrumente zasnovane na kapitalu, ali ove vrste finansijskih instrumenata ostaju ograničene i čine manje od 2,5 posto finansijskog sektora. Nebankarsko finansiranje, koje može biti korisno za mikro i mala preduzeća je takođe nedovoljno razvijeno. Crnogorski pravni okvir za finansijski sektor je dobro razvijen i u skladu sa standardima EU.

Osnovne djelatnosti banaka u Crnoj Gori su: primanje depozita i isplata kredita i drugih vrsta kreditnih proizvoda i pružanje različitih vrsta platnih usluga. Investiciono bankarstvo ili aktivna ulaganja u finansijske instrumente su zanemarljiva⁶⁵. Prema podacima Centralne banke, 86 posto bankarskih kredita dato je rezidentima Crne Gore, a 14 posto nerezidentima. Među kreditima datim rezidentnim „pravnim licima“, odnosno registrovanim kompanijama, najveći sektori su bili: trgovina na veliko i malo (374 miliona eura), ugostiteljstvo prehrane (236 miliona eura) i građevinarstvo (170 miliona eura)⁶⁶. Druga najveća grupa aktera u finansijskom sistemu su osiguravajuća društva. Finansijski sektor takođe uključuje mikrofinansijske institucije (MFI), koje su značajno porasle poslednjih godina, kao i lizing kompanije, investicionie fondove (otvorene i zatvorene) i faktoring kompanije.⁶⁷

Tabela 3. Pregled institucija u finansijskom sektoru u Crnoj Gori

Tip institucije	Broj institucija	Kapital (ooo euro)	Udeo u kapitalu sektora, %
Banke	11	5.328.584	93,1
Osiguravajuća društva	9	258.170	4,5
MFI	8	80.141	1,4
Lizing kompanije	2	40.509	0,7
Preduzeća za otkup potraživanja	2	9.212	0,2
Faktoring kompanije	2	4.604	0,1
Ukupno	34	5.721.220	100,0

Izvor: CBCG, Agencija za nadzor nad osiguranjem

⁶⁵ Centralna banka Crne Gore, Finansijski sistem Crne Gore, <https://www.cbcg.me/en/core-functions/financial-stability/financial-system-of-montenegro>

⁶⁶ Godišnji izvještaj, Centralna banka Crne Gore, 2021

⁶⁷ Ibidem

Ministarstvo ekonomskog razvoja je ključna vladina institucija nadležna za nadzor nad finansijskim sektorom. Poboljšanje pristupa finansijama za MSP je prioritetna oblast. Vlada Crne Gore je kreirala onlajn portal Jedinstvene pristupne tačke (SAP) za podršku malim i srednjim preduzećima. SAP sadrži pregled svih informacija o opcijama podrške za MSP, kako na nacionalnom tako i na lokalnom nivou, uključujući i tekuće i planirane javne pozive za podršku MSP⁶⁸. Jedan primjer za to je kreditna aktivnost Investiciono-razvojnog fonda Crne Gore, koji je u 2021. godini obezbijedio preko 210 miliona eura kredita malim i srednjim preduzećima. Takođe, kreiran je Registar mjera za podsticanje investicija u Crnoj Gori, sa jednostavnim pregledom mogućnosti podrške u oblasti finansija, obrazovanja i razvoja.

10.2. Međunarodno poređenje

Među zemljama Zapadnog Balkana, Crna Gora ima relativno dobre rezultate u pristupu finansijama, prema OECD-u⁶⁹. Srbija je lider, međutim Crna Gora stoji komparativno dobro i u „mobilizaciji dugoročnog finansiranja“ i „pristupu alternativnim izvorima finansiranja“. Što se tiče ovog prvog, Crna Gora sa rezultatom 3,5 dijeli drugo mjesto u regionu, samo iza Srbije. Što se tiče ovog drugog, ocjena Crne Gore od 2,1 bila je druga najbolja u regionu, iako su ocjene za pristup alternativnim izvorima finansiranja relativno niske za sve zemlje u regionu, ističući regionalnu slabost.

Slika 52. Bodovi i indikatori za pristup finansijama u državama Zapadnog Balkana

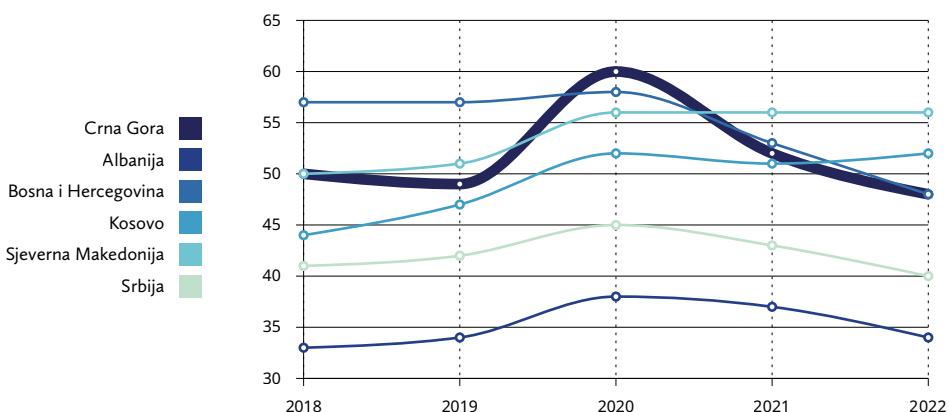
	2.7	3.1	2.1	3.5
Crna Gora	2.7	3.1	2.1	3.5
Albanija	2.5	3.5	2	2.3
Bosna i Hercegovina	2.3	3.1	1.6	3
Kosovo	2.1	3.4	1.8	0.5
Sjeverna Makedonija	2.4	3	1.6	3.5
Srbija	3.3	4.4	2.5	3.8
Prosjek		Pristup bankarskom finansiranju	Pristup alt. izvorima finansiranja	Mobilisanje dugoročnog finansiranja

Izvor: OECD, Competitiveness in South East Europe 2021, <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/dcbczeaq-en.pdf?Expires=1695491429&id=id&accname=guest&checksum=1C4AoDC3602040F87BA52Eo4455E6760>, pg. 61

Finansijski sektor Crne Gore je na sličnom nivou kao i kod susjeda na Zapadnom Balkanu u obezbjeđivanju domaćih kredita privatnom sektoru. Zajmovi privatnom sektoru iznosili su oko 50 posto BDP-a prije pandemije COVID-a, međutim narasli su na 60 posto 2020., prije nego što su brzo opali na ispod 50 posto 2022. Albanija i Srbija zaostaju za drugim zemljama u regionu, sa domaćim kreditima privatnom sektoru na nivou 40 posto BDP-a, odnosno 34 posto BDP-a respektivno. Sjeverna Makedonija ima nivo kreditiranja privatnog sektora u posljednje dvije godine (2021. i 2022.), na 56 posto BDP-a.

68 Vlada Crne Gore, Portal za podršku malim i srednjim preduzećima, <https://biznis.gov.me/>

69 Procjena OECD-a mjeri 13 kvalitativnih i 19 kvantitativnih mjera u tri glavna stuba za pristup finansijama. Ove mjere se zatim kombiniraju kako bi se dobio rezultat u rasponu od 0 (najniži učinak) do 5 (najbolji učinak). Detaljniji pregled metodologije dostupan je na: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/dcbczeaq-en.pdf?Expires=1695491429&id=id&accname=guest&checksum=1C4AoDC3602040F87BA52Eo4455E6760>

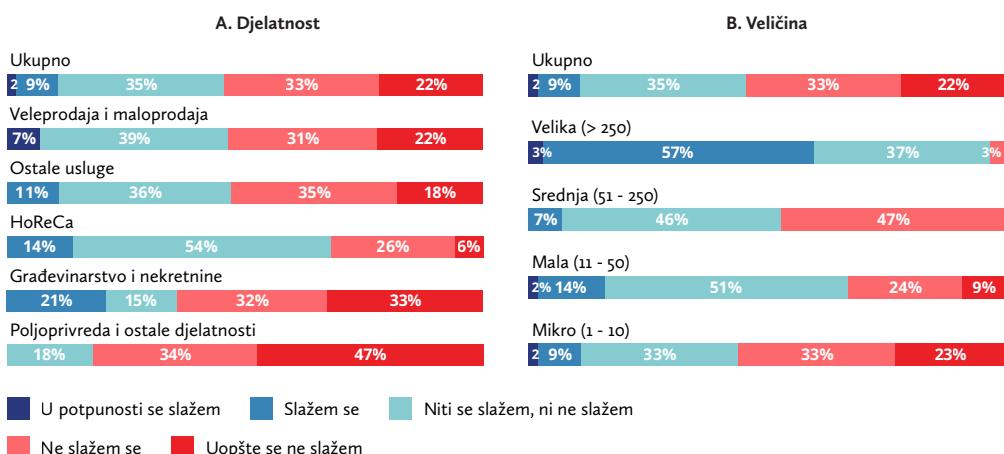
Slika 53. Domaći krediti privatnom sektoru u zemljama Zapadnog Balkana, (% od BDP-a)

Izvor: Svjetska banka, <https://data.worldbank.org>

10.3. Stavovi preduzeća

Većina preduzeća ne vjeruje da su finansijske usluge podjednako dostupne svim preduzećima u Crnoj Gori, što ukazuje na potrebu za povećanom finansijskom inkluzivnošću. Ukupno, 54 posto preduzeća ne percipira finansijske usluge kao jednako dostupne (Slika 54). Preduzeća u poljoprivredi i drugim djelatnostima snažnije izražavaju ovaj stav - 82 posto dijeli ovu percepciju. Zanimljivo je da, uprkos tome što 64 posto preduzeća dijeli ovo mišljenje u građevinarstvu i sektoru nekretnina, 21 posto vjeruje da su ove usluge podjednako dostupne – što je skoro dvostruko više od nacionalnog prosjeka. Generalno, razlike u pristupu finansijskim uslugama su izraženije među MMSP, gdje 56 posto mikro preduzeća smatra da finansijske usluge nisu jednakost dostupne. Isti stav dijeli 47 posto srednjih preduzeća, a 31 posto malih preduzeća takođe dijeli istu perspektivu – što je značajan udio preduzeća, ali niži od udjela srednjih i mikro preduzeća. S obzirom da MMSP prijavljuju više izazova u pristupu finansijskim uslugama od njihovih velikih kolega, rezultati istraživanja naglašavaju potrebu za poboljšanim mjerama finansijske inkluzivnosti za različite tipove preduzeća.

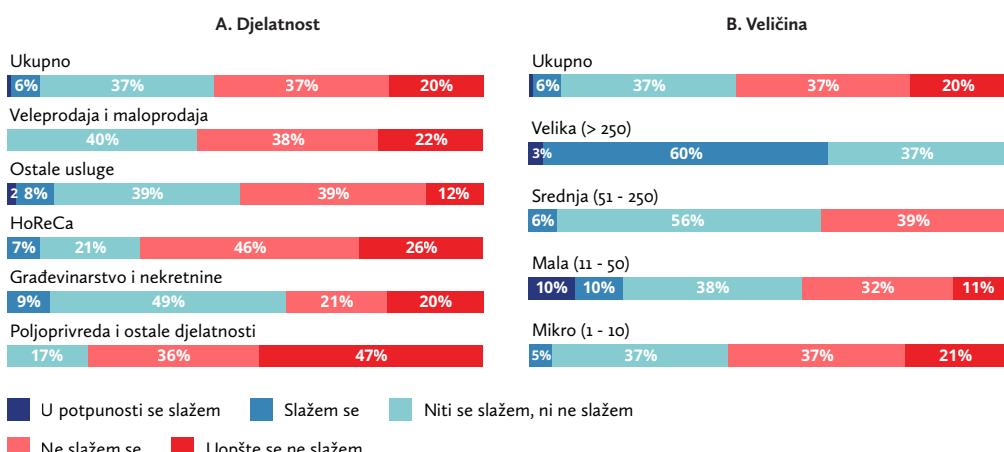
Slika 54. Stavovi preduzeća o sledećoj tvrdnji: "Finansijske usluge su jednako dostupne svim tipovima preduzeća u Crnoj Gori" (%)

Izvor: ESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Pored dispariteta u finansijskoj inkluzivnosti, čini se da postoje dispariteti u pristupu informacijama koje se odnose na finansijske usluge. Sve u svemu, 57 posto preduzeća ne vjeruje da su informacije o finansijskim uslugama dobro distribuirane među preduzećima (Slika 55). Slično nalazima o finansijskoj inkluzivnosti, firme u poljoprivredi i drugim djelatnostima izražavaju ovaj stav snažnije od drugih. Pored toga, postoje varijacije zavisno od veličine preduzeća. Među MMSP, udio preduzeća koja smatraju da informacije o finansijskim uslugama nisu dobro distribuirane među preduzećima opada kako se povećava veličina preduzeća. Dok se 58 posto mikro preduzeća ne slaže (ili se u potpunosti ne slaže) da su informacije o finansijskim uslugama dobro distribuirane, ovaj udio pada na 39 posto srednjih poduzeća i na 20 posto velikih poduzeća.

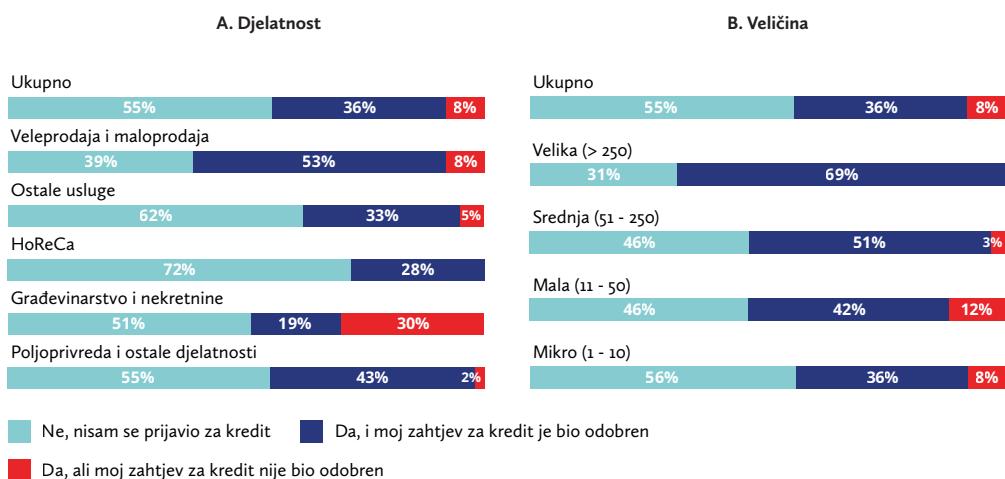
Slika 55. Stavovi preduzeća o sljedećoj tvrdnji: "Informacije o finansijskim uslugama su dobro distribuirane među preduzećima" (%)

Izvor: ESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Više od polovine preduzeća u Crnoj Gori – 55 odsto – nije apliciralo za kredite u posljednje tri godine (Slika 56). Među preostalih 45 posto preduzeća koja su se prijavila za kredite, većina - 36 posto svih preduzeća - je bilo uspješno, dok se samo 8 posto svih preduzeća koja su aplicirala za kredit bilo neuspješno. Sektor veleprodaje i maloprodaje pokazao je najveće oslanjanje na kredite, sa 61 posto preduzeća koja su se prijavila, od kojih je oko 53 posto bilo uspješno, a 8 posto neuspješno. Zanimljivo je da je stopa uspješnosti zahtjeva za kredit bila najveća u poljoprivredi i drugim djelatnostima, sa manje od 1 posto preduzeća koja su aplicirala ali su imala neuspješan ishod. Čini se da se velika preduzeća više oslanjam na kredite i prijavila su stopu uspješnosti od 100 posto za svoje zahtjeve.

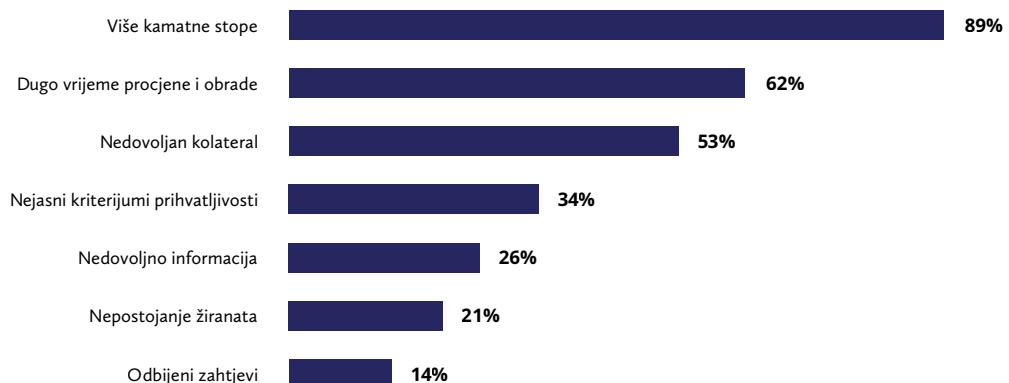
Slika 56. Status zahtjeva koja preduzeća podnose za kredit u posljednje tri godine

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Visoke kamatne stope, dugotrajni procesi odobravanja i nepostojanje dovoljnog kolateralu su tri najveća izazova za preduzeća prilikom apliciranja za kredite (Slika 57). Upitana da navedu svoja tri najvažnija izazova, osamdeset devet posto preduzeća je reklo da su visoke kamatne stope jedan od njihova tri najveća izazova, a slijedi ih 62 posto koji su naveli dugo trajanje postupka odobravanja i 53 posto koji su naveli probleme sa nedovoljnim kolateralom. Rješavanje ovih izazova zahtijeva revidiranje postojećih bankarskih i finansijskih politika kako bi se pomoglo preduzećima sa ograničenim pristupom finansijama.

Slika 57. Tri najznačajnija izazova za preduzeća prilikom apliciranja za finansiranje (% preduzeća koja su dala odgovor)

Izvor: Svjetska banka, <https://data.worldbank.org>

Interni fondovi ili zadržana dobit su glavni izvor finansiranja za crnogorska preduzeća. Više od jedne trećine preduzeća navodi da su koristila interna sredstva ili zadržanu dobit kao glavni izvor finansiranja za svakodnevno poslovanje i kupovinu osnovnih sredstava u 2022. (Slika 58). U skladu sa nalazima vezano za podnošenje zahtjeva za kredite od finansijskih institucija, čini se da se oko četvrtine preduzeća oslanja na formalne bankarske kredite – od čega se 17 posto preduzeća zadužuje kod banaka i 9 posto kod drugih nebanskarskih finansijskih institucija. Neformalno finansiranje od porodice i prijatelja je glavni izvor finansiranja za 14 posto preduzeća. Imajući u vidu veliko oslanjanje na zadržanu dobit i pozajmice od porodice i prijatelja, ovi nalazi ukazuju na to da postoji potreba da se crnogorskim preduzećima omogući bolji pristup formalnim zajmovima i formalnom finansijskom sistemu u širem smislu.

Slika 58. Najvažniji izvor za finansiranje svakodnevnog poslovanja i kupovine osnovnih sredstava za preduzeća u 2022. (%)

Izvor: Svjetska banka, <https://data.worldbank.org>

11. Informacione i komunikacione tehnologije

11.1. Pregled

Sektor informacionih i komunikacionih tehnologija u Crnoj Gori čini oko 3,5 posto BDP-a, relativno mali udio u ukupnoj ekonomiji, ali IKT igra važnu ulogu u mnogim drugim sektorima privrede⁷⁰. IKT sektor u Crnoj Gori ima više od 2.000 kompanija, broj koji brzo raste kako se kompanije osnivaju, sele ili povećavaju svoje poslovanje u Crnoj Gori. Međutim, IKT sektor je još uvek mali u apsolutnom broju, sa samo 5.400 zaposlenih u 2020. godini, što je oko 2,5 posto zaposlenog stanovništva zemlje. Crna Gora ima određeni izvoz IKT usluga, koji je činio 6,4 posto ukupnog izvoza zemlje u 2021. godini⁷¹.

Crnogorski pravni okvir za IKT uključuje niz zakona. Tu spada i Zakon o elektronskoj identifikaciji i elektronskom potpisu i Zakon o elektronskim dokumentima, iako se neki aspekti ovih zakona ne sprovode u potpunosti. Kvalifikovani elektronski potpis i svojeručni potpis su u potpunosti izjednačeni, što omogućava da se transakcije obavljaju digitalno. Još jedan značajan zakon je Zakon o elektronskoj trgovini, koji je usvojen 2004. godine i više puta mijenjan i dopunjavan kako bi se uskladio sa pravnim tekovinama EU i Direktivom EU o elektronskoj trgovini. IKT pristup Crne Gore je takođe vođen nacionalnom Strategijom pametne specijalizacije 2019-2024⁷² i Strategijom digitalne transformacije 2022-2026⁷³, koje prepoznaju IKT kao strateški prioritet sa snažnim ekonomskim potencijalom. Slijedeći druge uspješne primjere u EU, Crna Gora je usvojila prvi nacionalni Program za privlačenje digitalnih nomada u Crnoj Gori do 2025. godine.

Postoji nekoliko relevantnih ministarstava, institucija i nacionalnih tijela sa ulogom u razvoju i implementaciji IKT politike u Crnoj Gori, uključujući Savjet za inovacije i pametnu specijalizaciju i Fond za inovacije Crne Gore. Ključna ministarstva i institucije takođe rade na podršci razvoju IKT-a u njihovim tehničkim područjima rada. Na primjer, Centralna banka Crne Gore (CBCG) kroz brojne inicijative, hakanone i konferencije podržava razvoj FinTech sektora u Crnoj Gori. Centralna banka je osnovala CBCG FinTech Hub - Regulatorni inovacioni centar, kao platformu za dijalog sa FinTech sektorom. Među njegovim postignućima je i prijedlog koji je doveo do izmjena i dopuna Zakona o platnom prometu. Crna Gora ima i budžetsku liniju u Programu za unapređenje konkurentnosti za digitalizaciju iz 2021. godine, koji ima za cilj sufinsaniranje digitalnih rješenja za pomoć u digitalizaciji poslovnih procesa i upravljanja ljudskim resursima, kao i razvoj i implementaciju praksi e-trgovine, onlajn prodaje, onlajn korisničke podrške i upravljanja dobavljačima. Program za unapređenje konkurentnosti ima finansijsku i tehničku podršku za razvoj poslovanja u IKT sektoru⁷⁴. Na kraju, tu su i podsticaji za IKT i druge inovativne poslove vezano za porez i prirez na dohodak fizičkih lica, porez na dobit i socijalno osiguranje, kao i preferencijski tretman u pogledu korišćenja zemljišta i/ili nekretnina u državnom vlasništvu.

Telekomunikaciona infrastruktura Crne Gore se razvila posljednjih godina. Država ima tri telekomunikaciona operatera, od kojih su svi dobili 5G spektar 2022. godine. Operateri su u obavezi da aktiviraju 5G u svakoj opštini u Crnoj Gori do kraja 2024. godine, dok do 2026. godine treba da obezbijede 5G pokrivenost za 50 posto nacije. Oni treba da obezbijede 5G svim naseljenim mjestima, autoputevima i glavnim putevima do kraja decenije. Brojni djelovi crnogorske vlade implementirali

⁷⁰ MONSTAT, <https://www.monstat.org/cg/>

⁷¹ Izvoz IKT usluga (% od ukupnog izvoza usluga, BoP) – Crna Gora, Svjetska banka, 2022

⁷² Vlada Crne Gore, „Strategija pametne specijalizacije Crne Gore: 2019-2024“, 2019.

<https://www.gov.me/dokumenta/e1ad661e-922a-4d42-af8d-aes5bc53988e>

⁷³ Vlada Crne Gore, „Strategija digitalne transformacije za razvoj digitalne Crne Gore“, 2021

<https://www.gov.me/clanak/strategija-digitalne-transformacije-za-razvoj-digitalne-crne-gore>

⁷⁴ Investiciono-razvojni fond Crne Gore, <https://www.irfcg.me/me/>

su inicijative e-uprave, koje su omogućile digitalne usluge, uključujući e-oporezivanje, e-dozvole i e-zdravlje. Međutim, postojale su određene bojazni oko pouzdanosti i bezbjednosti ovih usluga nakon sajber napada u avgustu 2022.

Prihvatanje digitalne tehnologije u privatnom sektoru i široj javnosti raste. U privatnom sektoru, preduzeća uvode digitalne usluge za klijente, kao i digitalne alate za interne potrebe, dijelom vođene pandemijom COVID-19. U Crnoj Gori, 99 posto anketiranih preduzeća je izjavilo da koristi računar, a 100 posto ima pristup internetu⁷⁵. Procenat preduzeća koja imaju web stranicu je 85 posto, a od toga 73 posto daje opise roba ili usluga kao i cjenovnike, dok 63 posto ima linkove ili reference na svoje profile na društvenim mrežama⁷⁶. Došlo je i do rasta e-trgovine i e-plaćanja. Istraživanje kompanije Mastercard pokazuje da 34 posto korisnika platnih kartica plaća online nekoliko puta godišnje, dok 11 posto to čini barem jednom sedmično⁷⁷. Međutim, obrada plaćanja i dalje ostaje izazov za mnoga crnogorska mala i srednja preduzeća, koja se bore da se internacionalizuju zbog nedovoljno razvijenih sistema plaćanja putem kreditibilnih procesora plaćanja, kao što je PayPal. U Crnoj Gori se transakcije i dalje mogu odvijati samo u jednom pravcu, iz Crne Gore u druge zemlje. Odsustvo globalno priznatih procesora plaćanja za Crnu Goru predstavlja izazov za preduzeća i stvara negativne percepcije kod klijenata i investitora⁷⁸.

11.2. Međunarodna poređenja

Iako se IKT sektor i inovacije u Crnoj Gori dobro porede sa zemljama Zapadnog Balkana, postoji značajan prostor za poboljšanje kada se zemlja uporedi sa ostatkom Evrope. Kada je riječ o digitalnoj vlasti, Evropska komparativna studija digitalnih vlada ocijenila je Crnu Goru sa ocjenom 38 posto, i tu je na posljednjem mjestu – zajedno sa Sjevernom Makedonijom – među zemljama EU²⁷⁺⁷⁹. Prosjek u EU je 68 posto. Crna Gora je zauzela 78. mjesto na rang listi UNCTAD-a za 2020. godinu po spremnosti za elektronsku trgovinu, što je najlošiji rezultat od svih zemalja u regionu⁸⁰. Globalni indeks inovacija za 2022. Crnu Goru svrstava na 60. mjesto od ukupno 132 privrede, dok je po infrastrukturi Crna Gora na 44. mjestu⁸¹. Kada se uporedi Crna Gora sa drugim zemljama Zapadnog Balkana, ona ima bolje rezultate od većine, osim Srbije. Crna Gora ima relativno dobre rezultate u pogledu digitalnog pristupa, a takođe je druga najbolja u regionu (iza Srbije) u digitalnom poverenju, korišćenju digitalne tehnologije i digitalnim poslovima⁸².

⁷⁵ Upotreba IKT u preduzećima u Crnoj Gori u 2021. godini, MONSTAT, 2021

⁷⁶ Ibidem

⁷⁷ MasterIndex Montenegro – istraživanje koje radi Mastercard

⁷⁸ Analiza poslovanja crnogorske privrede u 2022. godini, PKCG, 2022

⁷⁹ Države članice EU, EFTA i države kandidati za članstvo u EU

⁸⁰ UNCTAD, "UNCTAD B2C E-Commerce Index 2020: Spotlight on Latin America and the Caribbean," 2020, https://unctad.org/system/files/official-document/trn_unctad_ict4d17_en.pdf

⁸¹ World Intellectual Property Organization, "Global Innovation Index 2022,"

https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/2022/

⁸² Rezultati i indikatori digitalnog društva OECD-a za države zapadnog Balkana procjenjuju zemlje na osnovu 12 kvalitativnih i 12 kvantitativnih indikatora i koriste ove podatke za izračunavanje rezultata za niz indikatora. Ovi rezultati se kreću od 0 (najgora praksa) do 5 (najbolja praksa). Više detalja dostupno je na:

<https://www.oecd-ilibrary.org/sites/799206b6-en/index.html?itemId=/content/component/799206b6-en>

Slika 59. Rezultati i indikatori za digitalno društvo u državama Zapadnog Balkana, OECD

	Crna Gora	2.7	3.2	3	2.5	2	2.3
	Albanija	2.5	3.2	2.5	2	2.5	2.2
	Bosna i Hercegovina	1.7	1.8	1.8	1.7	1.5	1.7
	Kosovo	2.3	2.8	1.8	2.3	1.5	2.2
	Sjeverna Makedonija	2.4	3.3	2	2.2	1.5	2.2
	Srbija	3	3	3.5	3	3.5	2.7
	Prosjek	Pristup	Korišćenje	Radna mjesta	Društvo	Povjerenje	

Izvor: OECD, Competitiveness in South East Europe 2021, <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/dcfc2ea9-en.pdf?Expires=1695491429&id=id&accname=guest&checksum=1C4AoDC3602040F87BA52E04455E6760>

11.3. Stavovi preduzeća

Mnoga crnogorska preduzeća usvajaju i integrišu digitalna rješenja u svoje poslovne funkcije⁸³. Samo 12 posto preduzeća se i dalje oslanja na manuelne procese, dok je većina prihvatile različite stepene digitalizacije (Slika 60). Naime, 7 posto preduzeća je u potpunosti digitalizovalo sve svoje poslovne funkcije, 31 posto je digitalizovalo većinu svojih funkcija, a 50 posto je digitalizovalo neke. Međutim, sa samo 7 procenata preduzeća koja su potpuno digitalizovana, možda postoji potencijalna uloga intervencija kroz programske politike za dalje ubrzanje digitalizacije u crnogorskim preduzećima.

Slika 60. Status digitalizacije (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

⁸³ Digitalizacija poslovanja se odnosi na proces integracije digitalnih tehnologija u sve aspekte poslovanja, od njegovog operativnog rada i procesa do njegovih proizvoda i usluga, sa ciljem poboljšanja efikasnosti, produktivnosti i konkurentnosti. To uključuje korišćenje digitalnih alata i tehnologija, kao što su računarstvo u oblaku, vještačka inteligencija, analitika velikih podataka, internet stvari i e-trgovina, za transformaciju tradicionalnih poslovnih modela i stvaranje novih mogućnosti za rast i inovacije.

Preduzeća su navela brojne zakonske i regulatorne prepreke na koje su naišla tokom procesa usvajanja digitalne tehnologije, a najčešće se navode propisi o digitalnom plaćanju, koje je navelo 25 posto preduzeća. Ostale prepreke uključuju poreske propise (20 posto) i propise o privatnosti podataka (14 posto) (Slika 61). To sugerire da identifikovanje i rješavanje specifičnih uskih grla u ovim propisima može omogućiti lakši prelaz na digitalne operacije, podstičući rast poslovanja i konkurentnost. Značajno je da je 26 posto preduzeća navelo da nema značajnih zakonskih ili regulatornih prepreka.

Slika 61. Najznačajnije zakonske ili regulatorne prepreke na koje su firme naišle u procesu digitalne adaptacije (%)

Izvor: EESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Među preduzećima koja su već postigla određeni napredak u digitalizaciji, primarni izazov sa kojim se suočavaju su ograničena finansijska sredstva za ulaganja, kako navodi 29 posto preduzeća. Nakon toga slijede visoke preplate ili naknade za korišćenje digitalnih alata (21 posto) i ograničeno poznavanje digitalnih alata vezano za industriju (14 posto) (Slika 62). Ovi nalazi ukazuju da postoji čitavi spektar oblasti koje bi crnogorska vlada mogla razmotriti kako bi podstakla digitalizaciju preduzeća.

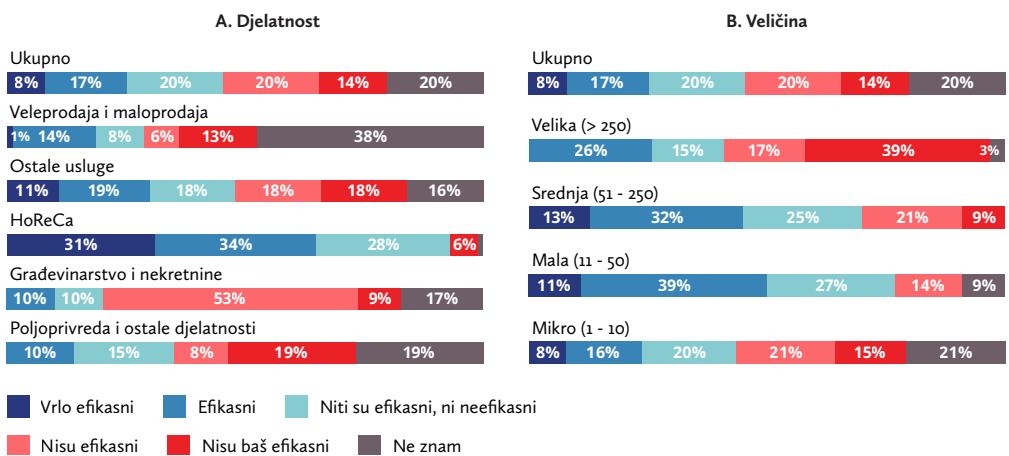
Slika 62. Najznačajnije prepreke koje su preduzeća iskusila u digitalizaciji poslovnih funkcija, uključujući i proizvodni proces (%)

Izvor: ESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Djelotvornost postojećih digitalnih javnih usluga različito se percipira među preduzećima, a 34 posto je izjavilo da su nedjelotvorne (Slika 63). Nadalje, čini se da 20 posto preduzeća ne zna za takve usluge, što sugerire da manuelni procesi i dalje postoje ili da postoji nedovoljan marketing oko digitalnih javnih usluga. Dodatnih 20 posto preduzeća nema jasan stav o djelotvornosti ovih usluga. Za poređenje, samo 25 posto ih smatra djelotvornim. Primjetno je da skoro dvije trećine "HoReCa" preduzeća smatra da su usluge efektivne, znatno više od nacionalnog prosjeka, što ukazuje na disparitet među djelatnostima. Ovi nalazi naglašavaju važnost racionalizacije i proširenja digitalnih javnih usluga kako bi se poboljšala efikasnost i pristupačnost, fokusirajući se na djelatnosti u kojima su potrebna poboljšanja kako bi se uskladila sa djelotvornošću koju percipira "HoReCa" sektor. Među MMSP, nijedno srednje preduzeće ne smatra da su usluge djelotvorne, a zanimljivo je da 38 procenata ne zna za takvu uslugu, u poređenju sa samo 12 odnosno 17 procenata malih i mikro preduzeća, respektivno. Dakle, nalazi sugeriru da bi Crna Gora mogla unaprijediti i promovisati svoje digitalne javne usluge, kao što je proces elektronskog podnošenja zahtjeva za licence i dozvole.

Slika 63. Percepције предузећа о дјелотврности дигиталних јавних услуга, као што је електронско подношење захтјева за лиценце и дозволе

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

12. Obrazovanje, obuka i doživotno učenje

12.1. Pregled

Tokom protekle decenije, Crna Gora je preduzela suštinske reforme u sektoru obrazovanja, uključujući strateške, zakonske i institucionalne reforme i privremeno zatvorila pregovore sa EU o poglavljima „Obrazovanje i kultura“. Pravo na obrazovanje zagarantovano je Ustavom Crne Gore (član 75)⁸⁴, koji nalaže obavezno i besplatno osnovno obrazovanje, kao i autonomiju univerziteta, visokog obrazovanja i istraživačkih institucija. Pravni okvir je zasnovan na Opštem zakonu o obrazovanju i vaspitanju i uključuje brojne druge zakone o obrazovanju. Vlada Crne Gore je izradila nekoliko strategija za unapređenje obrazovnog sistema i uključila obrazovanje u druge strategije, ali ne postoji sveobuhvatna strategija za sektor obrazovanja. Strategije usmjerene na obrazovanje uključuju, između ostalih, Strategiju inkluzivnog obrazovanja (2019–2025), Strategiju obrazovanja odraslih (2015–2025) i Strategiju digitalizacije obrazovnog sistema (2022–2027). Usko povezana sa ovim je i Nacionalna strategija zapošljavanja Crne Gore, koja pokriva period 2021–2025.

Obrazovni sistem u Crnoj Gori se sastoji od predškolskog, osnovnog, opšteg srednjeg, stručnog i tercijarnog (visokog) obrazovanja, kao i cijeloživotnog učenja (obrazovanje odraslih). U 2019. godini upis u osnovnu školu bio je skoro univerzalan, 99,9 posto, dok je upis u predškolske ustanove bio 73 posto za djecu uzrasta od 3 do 6 godina, iako je na sjeveru bio mnogo niži⁸⁵. Neto upis u više srednje škole iznosi 89 posto, što je tek nešto ispod prosjeka OECD-a i EU⁸⁶, dok je stopa ranog napuštanja škole nastavila da se smanjuje na samo 3,6 posto u 2020⁸⁷. Među radno sposobnom populacijom, nešto više od 40 posto ima tercijarno obrazovanje⁸⁸. Prosječni rezultati Crne Gore u PISA istraživanju su se vremenom povećavali i iznad su prosjeka za Zapadni Balkan, iako su i dalje ispod prosjeka EU i OECD-a⁸⁹.

Crnogorski okvir vještina, koji je naveden u Crnogorskom okviru kvalifikacija (MQF), usvojen je 2010. godine. To je sveobuhvatan okvir cijeloživotnog učenja koji se sastoji od osam nivoa kvalifikacija. Okvir uključuje obrazovne kvalifikacije iz svih sektora formalnog obrazovanja, nacionalne stručne kvalifikacije i dodatne kvalifikacije. Njime upravlja Savjet za kvalifikacije, u saradnji sa Nacionalnim savjetom za obrazovanje i Savjetom za visoko obrazovanje, pod strateškim rukovodstvom Ministarstva prosjete. MQF se ogleda u nekoliko strateških dokumenata. Crna Gora je takođe ostvarila napredak u razvoju i uključivanju novih kvalifikacija u nacionalnu bazu podataka kvalifikacija⁹⁰. Crna Gora je takođe počela da usklađuje MQF sa Evropskim kvalifikacionim okvirom još 2014. godine.

Crna Gora je takođe sprovedla reforme stručnog obrazovanja i obuke (VET), posebno uvođenjem dualnog stručnog obrazovanja, koje promoviše prelazak iz škole na posao kroz učenje zasnovano na radu. Podrazumijeva paralelno učenje i rad kod poslodavca, dok učenik dobija mjesecnu platu za zaposlenje⁹¹. U junu 2018. godine usvojene su izmjene i dopune Zakona o visokom obrazovanju, kojima se uspostavlja besplatan upis za prvi i drugi ciklus i uvodi 25 posto praktične nastave za sve studijske programe⁹². U oblasti vještina i stručnog obrazovanja, sredstvima EU razvijeno je 27 standarda

⁸⁴ Službeni list Crne Gore, br. 1/2007 i 38/2013

⁸⁵ Crna Gora - Razvoj obrazovanja, obuke i zapošljavanja 2021, ETF, 2022

⁸⁶ Konkurentnost u Jugoistočnoj Evropi 2021, OECD, 2021

⁸⁷ Crna Gora - Razvoj obrazovanja, obuke i zapošljavanja 2021, ETF, 2022

⁸⁸ Ibidem

⁸⁹ Konkurenčnost u Jugoistočnoj Evropi 2021, OECD, 2021

⁹⁰ Mjerenje neusklađenosti vještina u Crnoj Gori, European Training Foundation, 2019.

⁹¹ Analiza sektora obrazovanja 2015–2020, UNHCR, 2022.

⁹² Učinak ekonomija ZB u vezi sa evropskim stupom socijalnih prava, Pregled za Crnu Goru za 2021., RCC, 2022.

profesionalnih kvalifikacija i deset standarda nivoa kvalifikacija⁹³. Crna Gora ima određenu infrastrukturu za cjeloživotno učenje, ali učešće je nisko, 2,7 posto u 2020. (2,5 posto u 2019.), što je daleko manje od prosjeka EU od 10,8 posto u 2020. godini⁹⁴. Crna Gora ima više strategija za cjeloživotno učenje i članica je EPALE zajednice od 2016.

Obrazovni sistem se i dalje suočava sa brojnim izazovima zbog hroničnog nedostatka diplomaca iz nauke, tehnologije, inženjerstva i matematike (STEM)⁹⁵. Iako je postignut napredak, različite studije su istakle da postoji neusklađenost vještina između obrazovnog sistema i tržišta rada, uz povećanje broja slobodnih radnih mesta u protekloj deceniji⁹⁶. Ova neusklađenost i činjenica da se nova radna mjesta ne otvaraju ostaju ključne prepreke za rast i konkurentnost⁹⁷. Iako je postignut napredak, postoji potreba za usvajanjem sveobuhvatnog strateškog dokumenta i fokusiranjem na rješavanje neusklađenosti vještina između obrazovnog sistema i tržišta rada, uključujući fokus na STEM diplomce. Ostali prepoznati izazovi vezani su za potrebu uspostavljanja sistema za obezbjeđenje kvaliteta u obrazovanju odraslih i obezbjeđenja fleksibilnog i održivog sistema obrazovanja odraslih.

Zbog ovih izazova, stope nezaposlenosti i neaktivnosti u Crnoj Gori ostaju relativno visoke, posebno među licima sa nižim nivoom obrazovanja. U 2023. godini stopa nezaposlenosti je bila nešto više od 19 posto, no među mladima je premašila 20 posto⁹⁸. Stopa dugotrajne nezaposlenosti iznosila je 11,5 posto u 2018. godini, što je izuzetno visoko u odnosu na prosjek EU (2,9 posto)⁹⁹. Najranjiviji članovi tržišta rada su žene, mlati, Romi, osobe sa invaliditetom i niskokvalifikovani radnici. Većina ljudi na tržištu rada ima stručno obrazovanje. Većina diplomaca – 55 posto – nađe posao koji dobro odgovara njihovim kvalifikacijama¹⁰⁰. Međutim, neusklađenost vještina je i dalje prisutna, posebno među mladim ljudima, iako je rjeđa među radnicima u starosnoj grupi od 30 do 49 godina¹⁰¹. Migracija radne snage takođe ostaje izazov, a iako je stopa niža nego u drugim zemljama Zapadnog Balkana, ona je i dalje značajna¹⁰². Dugoročno gledano, emigracija i kasnija nestaćica radne snage mogu ugroziti izgled za rast zemlje.

12.2. Međunarodna poređenja

Crnogorski obrazovni sistem i ishodi su generalno uporedivi sa drugim zemljama Zapadnog Balkana. Stopa završenog osnovnog obrazovanja u Crnoj Gori je najviša u regionu – prelazi 100 procenata, što ukazuje da Crna Gora možda ima više stope prijevremenog upisa, kasnog upisa ili ponavljanja razreda od svojih susjeda. I Srbija i Albanija takođe imaju veoma visoke neto stope upisa, dok Bosna i Hercegovina zaostaje za drugim zemljama u regionu. Stope pismenosti u regionu su uporedive i sve prelaze 98 procenata.

⁹³ Izvještaj za Crnu Goru, Evropska komisija, 2022

⁹⁴ Crna Gora - Razvoj obrazovanja, obuke i zapošljavanja 2021, ETF, 2022

⁹⁵ Izvještaj za Crnu Goru, Evropska komisija, 2022.

⁹⁶ Evaluacija aktivne politike tržišta rada u Crnoj Gori, RCC, 2021

⁹⁷ Mjerenje neusklađenosti vještina u Crnoj Gori, European Training Foundation, 2019.

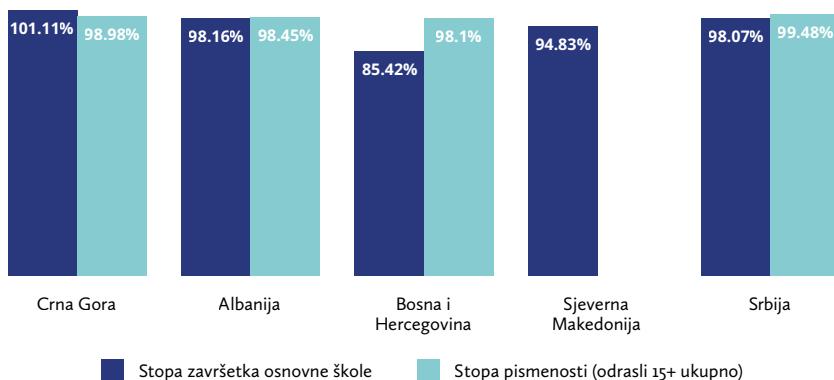
⁹⁸ Mjesečni statistički izvještaj, Zavod za zapošljavanje Crne Gore, 31.01.2023

⁹⁹ Javne politike, www.javnopolitike.me

¹⁰⁰ Ibidem

¹⁰¹ Mjera neusklađenosti vještina u Crnoj Gori, European Training Foundation, 2019

¹⁰² Na koji način migracije, ljudski resursi i tržište rada medusobno djeluju u Crnoj Gori, European Training Foundation, 2021

Slika 64. Stope završetka osnovne škole i pismenosti na Zapadnom Balkanu

Izvor: Svjetska banka, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>

Kada se upoređi obrazovna politika, učinak Crne Gore je respektabilan. Ona je među zemljama sa najvišom ocjenom u pogledu stručnog obrazovanja i obuke, i ima dobre uporedne rezultate u drugim oblastima. Albanija ima najviši prosječni rezultat od svih zemalja Zapadnog Balkana, iako je samo neznatno viši od Crne Gore, Srbije i Kosova. Albanija ima posebno dobar rezultat vezano za ocjenu „nastavnika“. Bosna i Hercegovina značajno zaostaje za drugim zemljama Zapadnog Balkana u obrazovnim metrikama, posebno u oblastima „nastavnika“ i „upravljanja sistemom“.

Slika 65. Rezultati i indikatori za obrazovnu politiku u regionu Zapadnog Balkana, OECD

	Proshek	Obrazovanje u ranom djetinjstvu i školi	Nastavni kadar	Stručno obrazovanje i obuka	Tercijarno obrazovanje	Upravljanje sistemom
Crna Gora	3.2	3.2	3.3	3.5	2.8	3.5
Albanija	3.3	3.3	3.5	3.3	3	3.5
Bosna i Hercegovina	2.1	2.2	1.5	2	2.8	1.5
Kosovo	3.2	3.5	2.3	3.3	2.8	4
Sjeverna Makedonija	2.9	2.3	2.5	3.5	3	4
Srbija	3.2	3.5	3.3	3.3	2.5	3.5

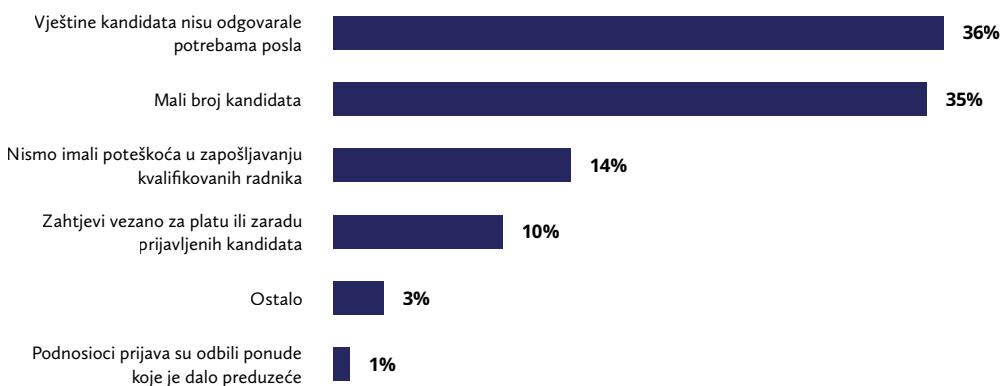
Izvor: Svjetska banka, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>

12.3. Stavovi preduzeća

Primarni izazov sa kojim se suočavaju crnogorska preduzeća kada je u pitanju zapošljavanje kvalifikovanih radnika vrti se oko neusklađenosti vještina i nedostatka kandidata. Više od jedne

trećine preduzeća naišlo je na poteškoće vezano ili za neusklađenost vještina ili mali broj kandidata (Slika 67). Kada se posmatraju sektori, sektor građevinarstva i nekretnina najviše je imao problema sa neusklađenošću vještina, sa 60 posto preduzeća koja navode ovaj izazov, a zatim slijede druge djelatnosti vezane za usluge. Ovi nalazi impliciraju da se djelatnosti kojima su potrebne specijalizovanije vještine mogu suočiti sa posebno akutnim problemom neusklađenosti vještina. S druge strane, mali broj kandidata predstavlja veliku prepreku za preduzeća koja traže zaposlene sa manje sofisticiranim vještinama, uključujući one u poljoprivredi i drugim industrijama (55 posto), veleprodaja i maloprodaja (46 posto), kao i "HoReCa" preduzeća (45 posto). Ovo naglašava da je nedostatak kandidata posebno izražen u djelatnostima u kojima su potrebne vještine relativno manje složene. Među MMSP, nema značajnih varijacija u udjelu preduzeća koja navode mali broj kandidata. Međutim, samo 18 posto malih preduzeća navodi da vještine kandidata ne odgovaraju potrebama posla. Ovo je u suprotnosti sa srednjim i mikro preduzećima, koja navode ovaj izazov otprilike dvostruko češće nego mala preduzeća.

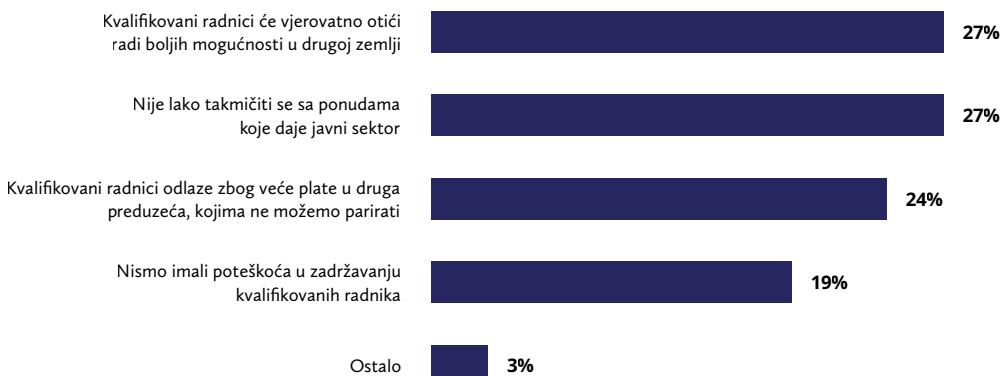
Slika 67. Glavni izazov za preduzeća u zapošljavanju kvalifikovanih radnika (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Migracija u inostranstvo i konkurenčija iz javnog sektora su glavni izazovi za preduzeća da zadrže svoje kvalifikovane radnike. Oko 27 procenata preduzeća navodi da će kvalifikovani radnici vjerovatno otići radi boljih prilika u inostranstvo (Slika 68). Ovaj izazov migracije u inostranstvo je najizraženiji u građevinarstvu i sektoru nekretnina, sa 53 posto preduzeća koja ga navode kao značajan izazov – skoro dvostruko više od nacionalnog prosjeka. To se pojavljuje kao važano pitanje i za MMSP, sa približno 30 posto tih preduzeća koja navode migraciju u inostranstvo kao izazov, u poređenju sa 3 posto velikih preduzeća koja navode to isto. Pored toga, nadmetanje sa javnim sektorom predstavlja ogromnu prepreku, sa skoro 27 posto preduzeća koja izražavaju svoju nesposobnost da odgovore na mogućnosti koje nudi javni sektor. Ova nekonkurentnost privatnog sektora u odnosu na javni sektor je goruća bojazan za preduzeća u poljoprivredi i drugim djelatnostima (40 posto), veleprodajna i maloprodajna preduzeća (33 posto) i druge uslužne djelatnosti (30 posto).

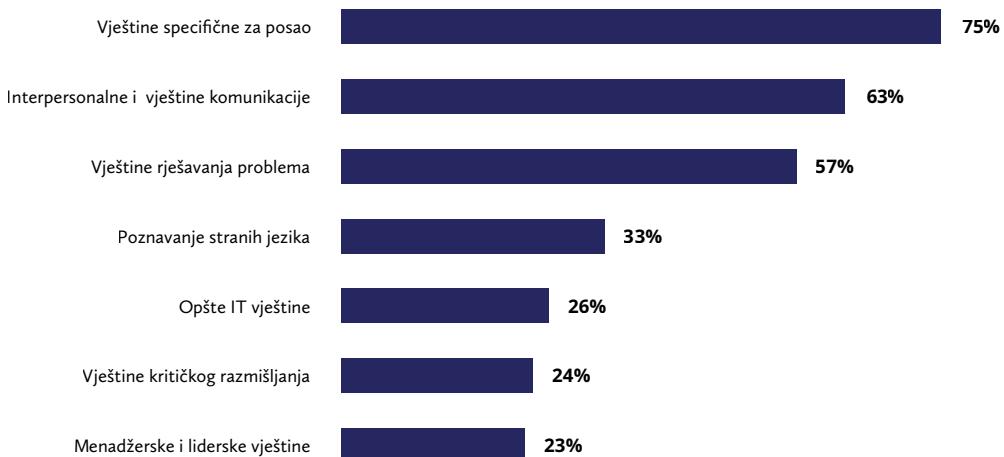
Slika 68. Glavni izazov za preduzeća u zadržavanju kvalifikovanih radnika (%)

Izvor: EESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Vještine specifične za posao, međuljudske odnose i vještine komunikacije, kao i vještine rješavanja problema su najvažnije vještine koje su crnogorskim preduzećima potrebne od zaposlenih (Slika 69). Oko 75 posto preduzeća navodi da su vještine specifične za posao najpotrebnije vještine njihovih zaposlenih, a slijede međuljudski odnosi i vještine komunikacije (63 posto), kao i vještine rješavanja problema (57 posto).

Slika 69. Tri najvažnije vještine koje su preduzećima potrebne od radnika (% preduzeća koja su dala odgovor)

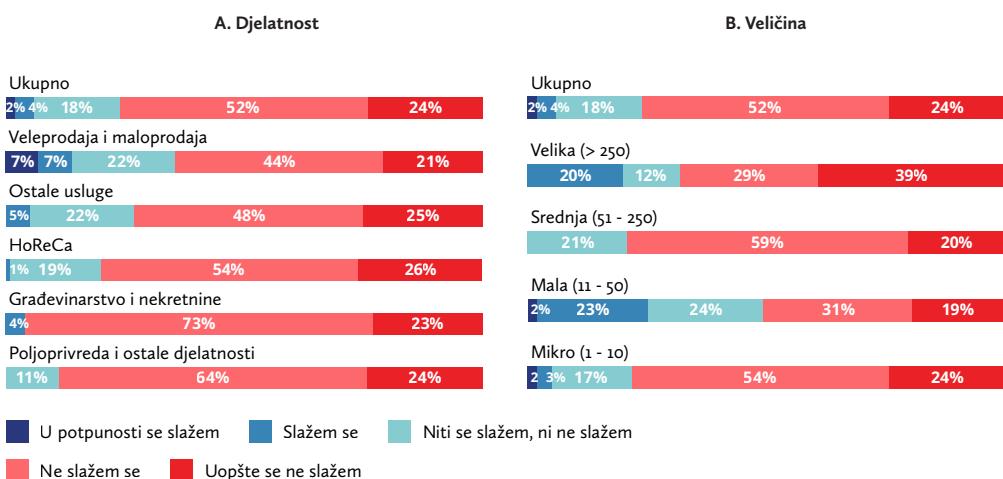

Izvor: EESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

12.3.1. Obrazovni sistem

Postoji kritična potreba za unapređenjem obrazovnih institucija u Crnoj Gori kako bi se efektivno ojačale sposobnosti radne snage. Ogoromnih 76 procenata crnogorskih preduzeća ne smatra da institucije stručnog i visokog obrazovanja osposobljavaju studente sa vještinama relevantnim za posao (Slika 70). Isti osjećaj je prisutan u svim djelatnostima, iako nešto više preduzeća u veleprodaji i maloprodaji ima pozitivan osjećaj nego u drugim sektorima. Među malim i srednjim preduzećima, oko 80 posto srednjih i mikro preduzeća smatra da institucije stručnog i visokog obrazovanja ne osposobljavaju studente vještinama relevantnim za posao. Nasuprot tome, samo polovina malih preduzeća dijeli isto mišljenje.

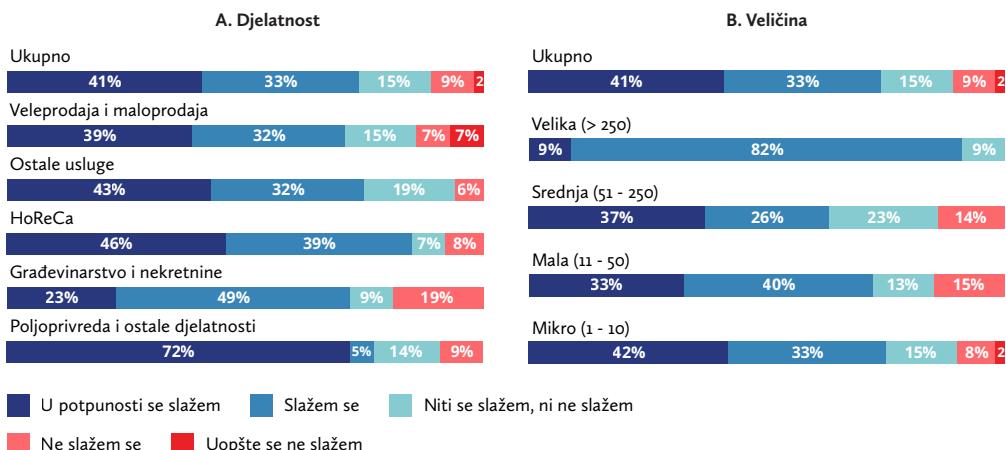
Slika 70. Stavovi preduzeća o sledećoj tvrdnji: "Institucije stručnog i visokog obrazovanja daju studentima vještinama relevantnim za posao"? (%)

Izvor: EESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Većina preduzeća smatra da nedostatak koordinacije između potreba preduzeća i ponude obrazovnog sistema predstavlja značajnu prepreku za razvoj i održavanje kvalifikovane radne snage. Značajnih 74 posto preduzeća slaže se (ili se u potpunosti slaže) da je nedostatak koordinacije glavna prepreka (Slika 71). Ovaj osjećaj je dosljedno isti u svim djelatnostima. Među MMSP, mikro preduzeća češće vide nedostatak koordinacije kao značajnu prepreku za razvoj i održavanje kvalifikovane radne snage, sa 75 procenata preduzeća koja se slažu da je to izazov. Ovo mišljenje dijeli 73 posto malih i 63 posto srednjih preduzeća.

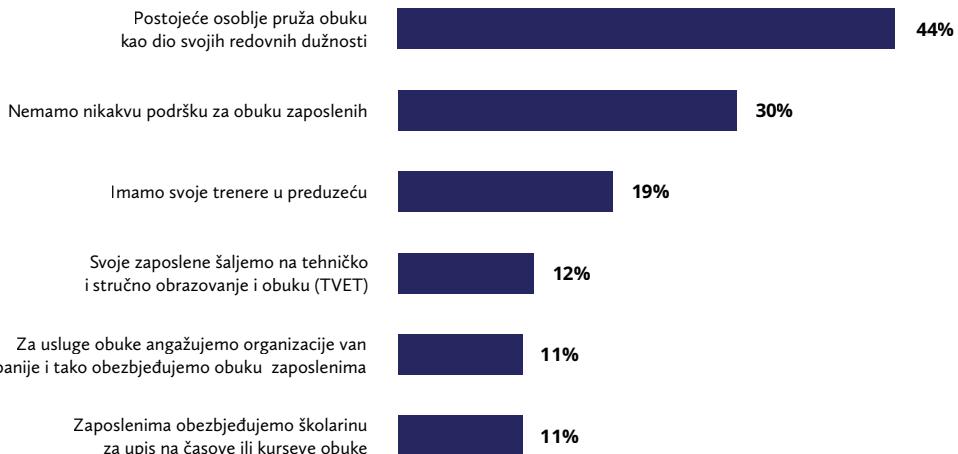
Slika 71. Stavovi preduzeća o sljedećoj tvrdnji: „Nedostatak koordinacije između potreba preduzeća i ponude obrazovnog sistema značajna je prepreka za razvoj i održavanje kvalifikovane radne snage“ (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Crnogorska preduzeća imaju niz mehanizama koje koriste za razvoj vještina i sposobnosti svojih zaposlenih. Primarni pristup koji koristi 44 posto preduzeća podrazumijeva korišćenje postojećeg osoblja koje uključuje obuku u svoje redovne dužnosti (Slika 72). Osim toga, koristi se nekoliko drugih uobičajenih mehanizama za obuku radi održavanja vještina zaposlenih. To uključuje obučavanje trenera u samom preduzeću (19 procenata), omogućavanje učešća zaposlenih u programima tehničkog i stručnog obrazovanja i obuke (TVET) (12 procenata), ugovaranje usluga obuke van preduzeća (11 procenata) i nudeњe mogućnosti plaćanja školarine zaposlenima (11 procenata). Međutim, uprkos rasprostranjenosti ovih inicijativa za obuku u većini preduzeća, 30 posto preduzeća ne pruža nikakvu podršku za obuku svojim zaposlenima. Ovo je posebno uobičajeno u poljoprivredi i drugim industrijama, gdje 35 posto preduzeća ne pruža obuku i podršku, kao i u veleprodaji i maloprodaji, gdje 45 posto ne pruža podršku. Isto tako, ovo je uobičajeno i među MMSP. 23 posto srednjih preduzeća, 25 posto malih preduzeća i 30 posto mikro preduzeća izjavilo je da nemaju nikakvu vrstu podrške za obuku zaposlenih. Nasuprot tome, samo 11 posto velikih preduzeća navodi da ne pružaju nikakvu podršku za obuku zaposlenih.

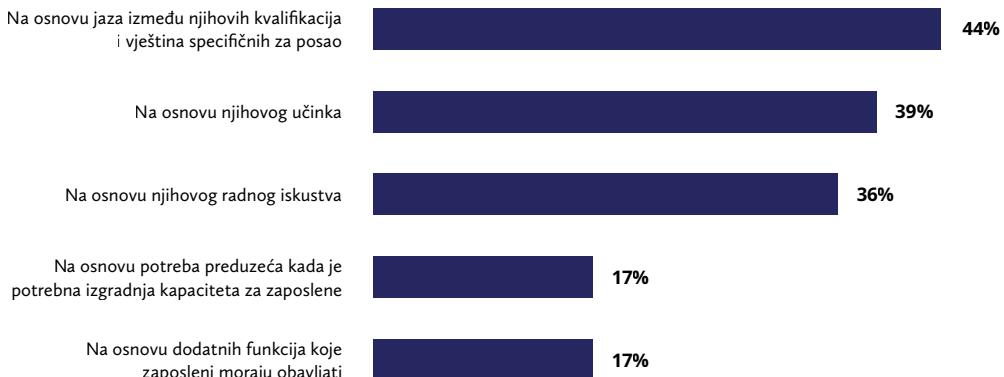
Slika 72. Udio preduzeća koja koriste sljedeće mehanizme za obuku zaposlenih (% preduzeća koja navode odgovor)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Primarni pristupi za procjenu potreba zaposlenih za obukom uključuju procjenu dispariteta između njihovih kvalifikacija i vještina specifičnih za posao, mjerjenje njihovog učinka i razmatranje njihovog radnog iskustva. Četrdeset četiri posto preduzeća procjenjuje potrebe za obukom zaposlenih na osnovu jaza između kvalifikacija zaposlenih i vještina specifičnih za posao (Slika 73). Međutim, postoje značajne varijacije u ovom pristupu u različitim djelatnostima, pri čemu je ova praksa uobičajena u HoReCa sektoru (koristi ga 70 posto poduzeća), ali prilično neuobičajena u građevinarstvu i sektoru nekretnina (koristi je 10 posto poduzeća). Zanimljivo je da se čini da MMSP više usvajaju ovaj pristup nego velika preduzeća, pri čemu se udio MMSP koji usvajaju ovaj pristup kreće od 39 posto (srednji) do 54 posto (mali), u poređenju sa 21 posto velikih preduzeća. Pored toga, više od jedne trećine preduzeća takođe procenjuje učinak svojih zaposlenih i uzima u obzir njihovo radno iskustvo kada identificuje potrebe za obukom.

Slika 73. Udio preduzeća koja koriste sljedeće metode za procjenu potreba za obukom zaposlenih (% preduzeća koja navode odgovor)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Uprkos širokoj praksi organizacije obuke za zaposlene u većini preduzeća, i dalje postoji nekoliko izazova. Nepostojanje budžeta za obuku najčešće se navodi kao jedan od tri najveća izazova, a spominje ga 54 posto preduzeća (Slika 74). Štaviše, nepostojanje relevantnih kurseva i nedovoljan broj trenera su takođe često navođeni izazovi, što je navelo 24 odnosno 23 procenta preduzeća respektivno. Iako nedostatak relevantnih kurseva nije izazov za poljoprivredu i druge industrije – budići da oni generalno zahtijevaju manje sofisticirane vještine, to je značajan izazov za preduzeća u gradevinarstvu i nekretninama i drugim preduzećima vezanim za usluge, sa 38 posto i 31 posto preduzeća respektivno, koja navode ovo kao tri najveća izazova. Isto tako, nedostatak trenera nije izazov za "HoReCu" i veleprodajnu i maloprodajnu djelatnost, već za druge sektore. Nedostatak relevantnih kurseva ili programa obuke glavni je izazov za 34 posto MMSP. Posebno za mikro i mala preduzeća, glavni izazov je nedovoljan budžet za obuku, kako je navelo 55 posto, odnosno 38 posto preduzeća respektivno.

Slika 74. Udio preduzeća koja koriste sljedeće metode za procjenu potreba za obukom zaposlenih (% preduzeća koja navode odgovor)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

S obzirom da nedovoljan budžet za obuku predstavlja veliki izazov, preduzeća navode da bi poreski odbici za troškove obuke bili najkorisniji način da se programi obuke učine dostupnijim zaposlenima (Slika 75). Oko 28 posto preduzeća navodi da su poreski odbici za troškove obuke najkorisniji način, a slijede programi obuke koje podržava vlada (to navodi 24 posto preduzeća) u saradnji sa privatnim pružaocima usluga obuke i programi obuke koje podržava vlada (što navodi 23 procenat preduzeća) u saradnji sa univerzitetima.

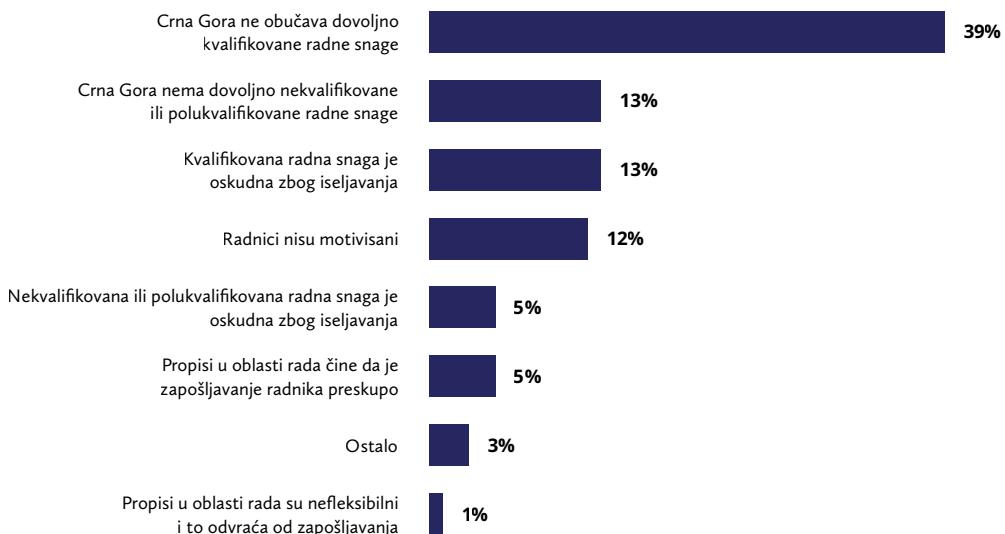
Slika 75. Najkorisniji načini da se programi obuke učine dostupnijim zaposlenima (%)

Izvor: ESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

12.3.2. Produktivnost rada

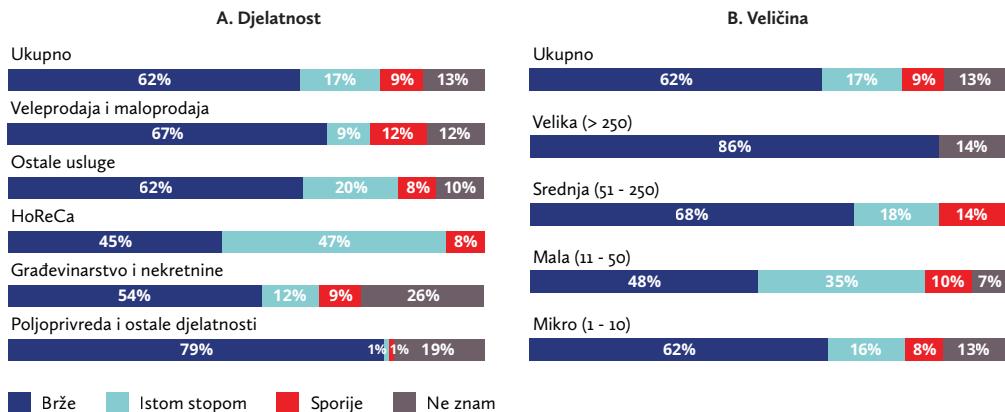
Jačanje sistema razvoja vještina za zaposlene u Crnoj Gori je ključno za povećanje produktivnosti rada. Najveća prepreka za produktivnost, po mišljenju preduzeća, je neadekvatna obuka zaposlenih, koju navodi 39 posto preduzeća (Slika 76). Nedostatak radne snage je takođe značajan problem. 13 posto preduzeća navodi da im je najveći izazov nedostatak kvalifikovane radne snage zbog migracije prema inostranstvu, a dodatnih 13 posto je istaklo nedostatak nekvalifikovane ili polukvalifikovane radne snage u Crnoj Gori. Ovi rezultati ukazuju na hitnu potrebu za inicijativama koje daju prioritet obuci zaposlenih i rješavanju problema oskudice radne snage kako bi se povećala produktivnost rada u zemlji.

Slika 76. Najznačajnija barijera za povećanje produktivnosti rada (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Crnogorska preduzeća prvenstveno percipiraju da je povećanje troškova rada nadmašilo produktivnost rada, sa 62 posto ispitanika koji su izjavili da su troškovi rada rasli brže u posljednje tri godine. Međutim, postoje varijacije u različitim industrijama, pri čemu su "HoReCa" poslovi najuravnoteženiji. 47 posto vjeruje da su troškovi rada rasli istom stopom kao i produktivnost, dok 45 posto vjeruje da su troškovi rada rasli brže od produktivnosti (Slika 77). Poljoprivreda i druge industrije su najpesimističnije, sa 79 posto ispitanika koji su izrazili stav da su troškovi rada rasli brže od produktivnosti. Značajno je da su velika preduzeća najpesimističnija, sa 86 procenata onih koji smatraju da je rast troškova rada nadmašio rast produktivnosti rada, što ukazuje na potencijalne izazove za velika preduzeća u djelotvornom upravljanju troškovima rada.

Slika 77. Stavovi preduzeća o sljedećoj tvrdnji: „Nedostatak koordinacije između potreba preduzeća i ponude obrazovnog sistema značajna je prepreka za razvoj i održavanje kvalifikovane radne snage“ (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

13. Odgovorno upravljanje životnom sredinom

13.1. Pregled

Zelenu ekonomiju sve više prepoznaju nadležne institucije, poslovna zajednica i društvo kao važan strateški put za Crnu Goru, koja je razvila nekoliko strateških, zakonskih i institucionalnih okvira za pitanja životne sredine. Crna Gora je usvojila Nacionalnu strategiju održivog razvoja 2016. godine, a Nacionalnu strategiju o klimatskim promjenama 2015. godine. Osnovala je Radnu grupu za zelenu ekonomiju. Crna Gora je 2021. godine povećala svoju obavezu da smanji emisiju gasova sa efektom staklene bašte za 35 posto do 2030. godine. Crna Gora je takođe pristupila i Powering Past Coal Alijansi, koja promoviše postepeno izbacivanje uglja i prelazak na čistu energiju, i najavila da će prestati da koristi ugalj do 2035. godine. Industrijska politika, koja pokriva period od 2019. do 2023. godine, prepoznaje cirkularnu ekonomiju kao jedan od važnih pravaca budućeg razvoja. Mapa puta ka cirkularnoj ekonomiji u Crnoj Gori pokrenuta je u aprilu 2022. Strategija pametne specijalizacije (2019–2023), nacionalna inovaciona strategija, takođe daje prioritet energiji i održivoj životnoj sredini.

Crna Gora ima niz ekoloških zakona o energetskoj efikasnosti, obnovljivoj energiji i inovacijama. Crnogorska zakonska regulativa koja primjenjuje direktive EU o energetici je relativno napredna, a zacrtana je u dva ključna zakona: Zakon o energetici¹⁰³ i Zakon o efikasnem korišćenju energije¹⁰⁴. Zakon o životnoj sredini obezbeđuje finansijska sredstva za obnovljivu energiju, koja se isporučuju preko Eko fonda. Zakon o inovacionoj djelatnosti i Zakon o podsticanju razvoja istraživanja i inovacija, usvojeni 2020. godine, regulišu okvir inovacione politike i uključuju direktive o zelenim investicijama i eko-inovacijama. Sprovodenje ovih propisa je djelimično u nadležnosti Uprave za inspekcijske poslove, koja vrši ekološku inspekciju, jednu od 22 vrste sektorskih inspekcija. Ministarstvo ekologije, prostornog planiranja i urbanizma je 2021. godine podnijelo inicijativu za prebacivanje Ekološke inspekcije iz uprave na centralnom nivou u ministarstvo, kao rezultat slabog učinka centralizovane uprave za inspekcijske poslove¹⁰⁵.

Crnoj Gori su potrebna velika ulaganja koja bi pomogla u postizanju ciljeva održivosti u pogledu klime, životne sredine i društva, uključujući Pariski sporazum i Ciljeve održivog razvoja UN-a¹⁰⁶. U posljednjoj deceniji implementiran je niz inicijativa energetske efikasnosti za podršku privatnom sektoru. Uvedeni su finansijski podsticaji za mala i srednja preduzeća, iako se koriste sporadično. Programi energetike i energetske efikasnosti u Crnoj Gori podržani su kroz različite mehanizme i grant šeme, uključujući Program za unapređenje konkurentnosti privrede Ministarstva za ekonomski razvoj, i Program Investiciono-razvojnog fonda Crne Gore za finansiranje projekata u oblasti zaštite životne sredine, energetske efikasnosti i obnovljivih izvora energije. Propisi o PDV-u, izmijenjeni u decembru 2022., takođe daju podsticaje za zelenu energiju, posebno kroz smanjenje PDV-a sa 21 posto na 7 posto za solarnu opremu. Crna Gora je takođe smanjila neke barijere i pojednostavila procedure za izgradnju manjih solarnih elektrana, do 1.000 kW¹⁰⁷.

U privatnom sektoru, u posljednjoj deceniji postignut je značajan napredak u zaštiti životne sredine, posebno u sektoru energetike i poljoprivrede, iako ostaje prostor za poboljšanje u građevinskom sektoru. Mala preduzeća i preduzetnici takođe daju doprinos razvoju zelene ekonomije. Međutim, još

¹⁰³ "Službeni list Crne Gore", br. 5/2016

¹⁰⁴ "Službeni list Crne Gore" br. 3/2015

¹⁰⁵ Analiza efikasnosti djelovanja Uprave za inspekcijske poslove, Vlada Crne Gore, maj 2021.

¹⁰⁶ UNDP Green Business 2022

¹⁰⁷ Balkan Green Energy News, "Montenegro Reduced VAT on Installing Solar Panels," 2023,

<https://balkangreenenergynews.com/rs/crna-gora-smanjila-pdv-na-instaliranje-solarnih-panela>

uvijek postoji potreba za dodatnim mehanizmima i stimulansima za podsticanje ekološki prihvatljivih investicija. Javni sektor na podnacionalnom nivou takođe doprinosi postizanju ekoloških ciljeva, uključujući i uvođenje programa reciklaže u nizu opština.

13.2. Međunarodno poređenje

Politika zaštite životne sredine širom regiona Zapadnog Balkana je generalno skromna u poređenju sa EU, ali među zemljama Zapadnog Balkana, Crna Gora ima uporedno dobru poziciju. Najistaknutiji je visok rezultat Crne Gore u „ekološkom kvalitetu života“, koji nadmašuje druge zemlje Zapadnog Balkana. Međutim, Crna Gora nema značajnu bazu prirodnih dobara, što se ogleda u njenom mnogo skromnijem rezultatu u ovoj metrići. Međutim, ljepota pejzaža u zemlji, koja je važan faktor za njenu veliku turističku industriju, možda neće biti uzeta u obzir u ovoj metrići, pa se stoga potcenjuje doprinos prirodnih resursa Crne Gore ukupnoj ekonomiji.

Slika 78. Rezultati i indikatori za politiku zaštite životne sredine u regionu Zapadnog Balkana, OECD

	Projek	Produktivnost resursa	Baza prirodnih dobara	Kvalitet života iz ugla životne sredine
Crna Gora	2.4	2.3	2	2.8
Albanija	1.9	1.8	2.2	1.8
Bosna i Hercegovina	1.7	1.7	1.7	1.8
Kosovo	2.1	1.8	2.2	2.2
Sjeverna Makedonija	2.3	2	2.5	2.3
Srbija	2.2	2.2	1.8	2.5

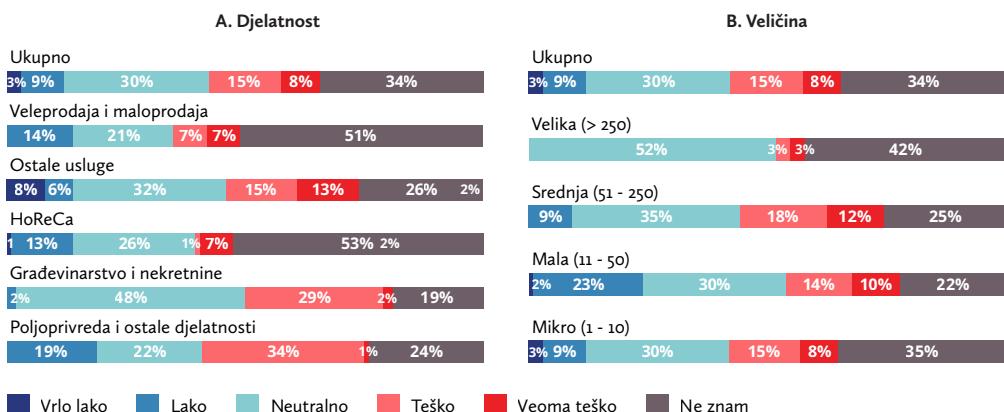
Izvor: OECD, Konkurentnost u Jugoistočnoj Evropi 2021, <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/dcbczeaq-en.pdf?Expires=1695491429&id=id&accname=guest&checksum=1C4AoDC36o204oF87BA52Eo4455E6760>

13.3. Stavovi preduzeća

Rezultati istraživanja otkrivaju značajan nedostatak svijesti o ekološkim propisima među crnogorskim preduzećima. Otprilike jedna trećina preduzeća izjavljuje da ne zna koliko je teško poštovati ekološke propise, uz manje varijacije uočene u različitim djelatnostima (Slika 79). Primjetno je da više od polovine preduzeća u „HoReCa“ sektoru i veleprodajnoj i maloprodajnoj djelatnosti navodi da ne znaju za zahtjeve u pogledu poštovanja ekoloških propisa. Ovo se može pripisati uslužnoj prirodi ovih djelatnosti, gdje ekološki propisi možda nisu toliko rasprostranjeni. Neka preduzeća možda nemaju značajne ekološke propise kojih se moraju pridržavati. S druge strane, manji procenat preduzeća u građevinarstvu i nekretninama, kao i u poljoprivredi i drugim industrijama, tvrdi da nije svjestan poteškoća u poštovanju ekoloških propisa. Otprilike jedna trećina preduzeća u ovim djelatnostima ističe da je bilo teško pridržavati se propisa, što je više od nacionalnog prosjeka od 23 posto. Važno je da značajan dio velikih preduzeća nije znao koliko im je teško da se pridržavaju ekoloških propisa, dok je

najveća vjerovatnoća da su srednja preduzeća primijetila određeni nivo poteškoća.

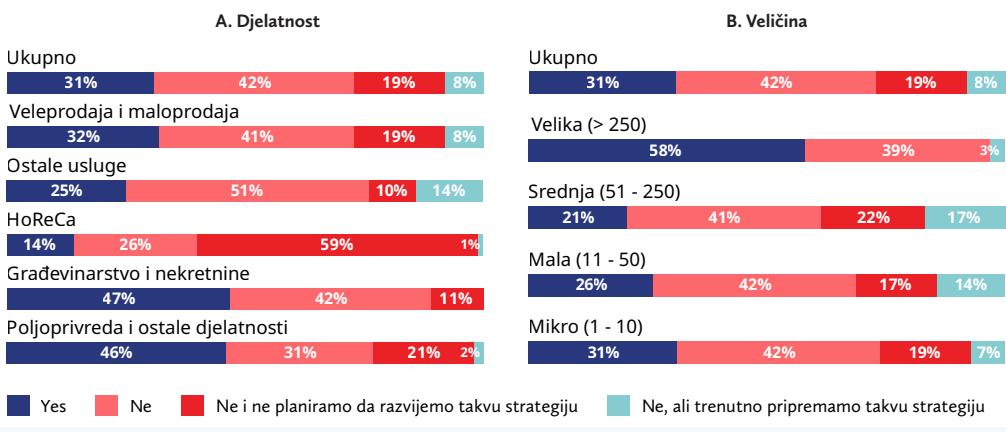
Slika 79. Poteškoće u poštovanju ekoloških propisa (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Pored nižeg nivoa svijesti o ekološkim propisima, manje od trećine crnogorskih preduzeća razvilo je strategije koje imaju za cilj efikasno korišćenje energije i materijala, smanjenje emisija, otpada ili zagađenja (Slika 80). Ovaj jaz u održivim praksama može se dijelom pripisati raznolikoj prirodi djelatnosti u zemlji. Približno polovina preduzeća koja posluju u sektoru „građevinarstvo i nekretnine“ i „poljoprivreda i druge industrije“ usvojila je takve strategije. Ove djelatnosti često uključuju resursno intenzivne aktivnosti gdje su ekološka pitanja izražena. Nasuprot tome, manji procenat preduzeća u uslužno orientisanim sektorima je razvio ove strategije. Prema veličini poslovanja, više od polovine velikih preduzeća implementira strategije energetske efikasnosti i efikasnosti materijala, što ukazuje na veću posvećenost ekološkoj održivosti i usklađenosti sa propisima ili veće resurse za rešavanje ovih problema. Iznenadujuće je da je udio preduzeća sa strategijom efikasnog korišćenja energije i materijala najmanji među srednjim preduzećima, čak niži nego među mikro i malim preduzećima. Ovi rezultati naglašavaju važnost inicijativa specifičnih za djelatnost za promovisanje ekološke odgovornosti i ističu potencijal za razvoj održivih praksi među manjim preduzećima i onima u uslužnim sektorima.

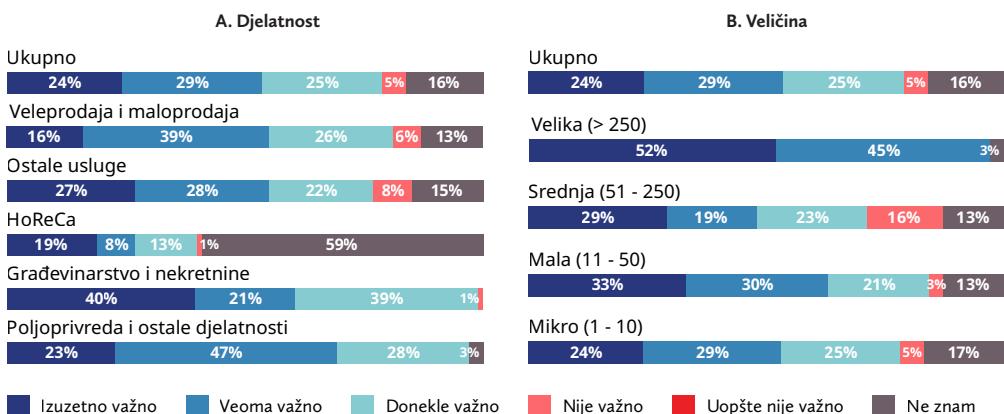
Slika 80. Da li preduzeća imaju strategije da efikasno koriste energiju i materijale za smanjenje emisija, otpada ili zagađenja (%)

Izvor: EESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Uprkos tome što većina preduzeća nema svijest o ekološkim propisima i strategijama za efikasnu upotrebu energije i materijala, više od polovine njih prepoznaje da je važno da budu percipirana kao ekološki odgovorna preduzeća koja poštuju propise (Slika 81). Međutim, ova percepcija značajno varira u različitim djelatnostima i veličinama preduzeća. Slično njihovoj svijesti o ekološkim propisima i usvajanju održivih praksi, preduzeća u sektoru građevinarstva i nekretnina, kao i ona u sektoru poljoprivrede i drugih industrija, imaju tendenciju da daju prioritet ekološkoj odgovornosti i poštovanju propisa. Nasuprot tome, 59 posto preduzeća u "HoReCa" sektoru kaže da ne zna koliko je važno biti percipiran kao ekološki odgovorno preduzeće koje poštuje propise. Ova nedovoljna informisanost mogla bi se pripisati specifičnim karakteristikama ovog sektora, gdje briga o životnoj sredini možda nije od centralnog značaja za njihovo poslovanje. Značajno je da većina preduzeća u drugim uslužno orijentisanim djelatnostima smatra važnim da budu percipirana kao ekološki odgovorna preduzeća koja poštuju propise. Po veličini, skoro sva velika preduzeća vide važnost ekološke odgovornosti i poštovanja propisa u svom poslovanju — znatno više od nacionalnog prosjeka, gdje samo 53 posto dijeli ovaj stav. Nasuprot tome, otprilike polovina MMSP smatra važnim ekološku odgovornost i poštovanje propisa.

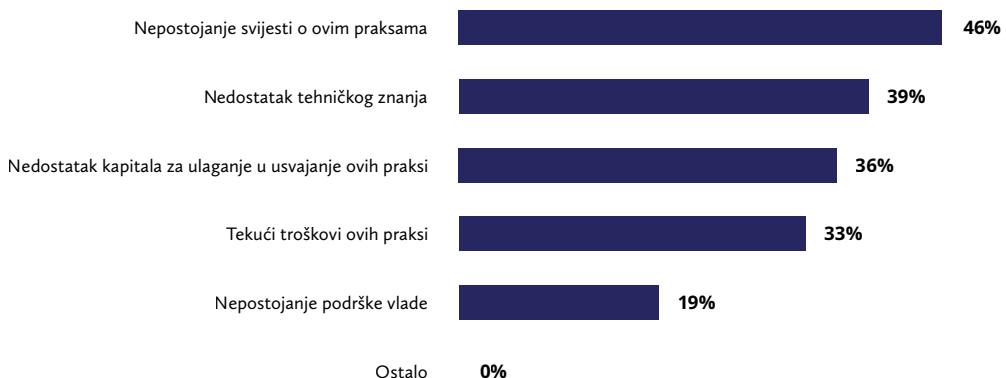
Slika 81. Stavovi preduzeća o tome koliko je važno da njihova preduzeća budu viđena kao ekološki odgovorna, koja poštuju propise u ovoj oblasti

Izvor: EESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Primarna prepreka koja sprečava preduzeća da usvoje ekološki prihvatljive i održive prakse je nedovoljna svijest o ovim praksama. Otrprilike 46 posto preduzeća navodi nedostatak svijesti kao jednu od tri najznačajnije prepreke, nakon čega slijedi nedostatak tehničkog znanja (39 posto) i dostupnog kapitala za ulaganje u ove prakse (36 posto) (Slika 82). U sektoru poljoprivrede i srodnih industrija, gdje su preduzeća relativno svjesnija ekoloških propisa i praksi, 81 posto preduzeća je navelo tekuće troškove vezano za ove prakse kao glavnu prepreku. Preduzeća u ovom sektoru su takođe navela nedostatak svesti (kako navodi 64 posto preduzeća) i nedostatak raspoloživog kapitala (navodi 44 posto preduzeća) kao glavne prepreke. Nedostatak svijesti ostaje značajan izazov za preduzeća u sektoru građevinarstva i nekretnina, kao i za one u „HoReCa“ industriji, pri čemu otrprilike dvije trećine preduzeća u ovim sektorima to identificiraju kao veliku prepreku. Oko 20 posto preduzeća u drugim uslužnim i maloprodajnim i veleprodajnim djelatnostima navodi da “ne znaju” šta predstavlja glavnu prepreku pri usvajanju ekološki prihvatljivih i održivih praksi. Ovo može odražavati specifičnu prirodu ovih djelatnosti, gdje ekološki propisi možda nisu toliko dominantni ili direktno relevantni za njihovo poslovanje.

Slika 82. Udio preduzeća koja koriste sljedeće metode za procjenu potreba za obukom zaposlenih (% preduzeća koja navode odgovor)

Izvor: EESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

14. Rezultati procjene i dalje aktivnosti

Mir i politička stabilnost

Obezbijediti političku stabilnost kao preduslov ekonomskog rasta i razvoja. Politička nestabilnost prepoznata je kao jedna od najvećih prepreka za povoljan poslovni ambijent. Ona je, shodno stavovima privrednika, često bila razlog za povlačenje ili stopiranje investicija i smanjenje broja radnih mesta. Osim čestih kadrovskih i programskih promjena u državnoj upravi i lokalnoj samoupravi, politička nestabilnost podrazumijeva i nepredvidivost ekonomske politike i strategije razvoja privrede i obeshrabrujuće djeluje na privrednu.

Osim crnogorskih privrednika, na političkoj stabilnosti insistiraju i unutrašnji i međunarodni subjekti, smatrajući je ključnim preduslovom za ostvarenje strateških ciljeva naše države i razvoja i napretka našeg društva u cijelini.

Dobro upravljanje

Poboljšati efikasnost i djelotvornost javne uprave. Nedostatak efikasnosti i djelotvornosti javne uprave naveden je kao jedan od najvećih izazova sa kojima se preduzeća suočavaju, a želja da se vide poboljšanja – kako na nacionalnom tako i na lokalnom nivou – je u velikoj mjeri prisutna. Neka preduzeća su istakla konkretnе ideje za reformu javne uprave koje bi se mogle razmotriti. Na primjer, smanjenje broja zaposlenih u državnoj upravi bi moglo pomoći poboljšanju efikasnosti, a ako se ovaj korak iskoristi za povećanje ukupnog kvaliteta državnih službenika, mogao bi biti dvostruko koristan. Takođe, sugerisana je i praksa zapošljavanja zasnovanog na znanju i iskustvu, kao i upravljanje ljudskim resursima u javnoj upravi, uz obezbjeđivanje odgovornosti državnih službenika na svim nivoima. Preduzeća su ukazala i na potrebu veće međusobne povezanosti između nacionalnih i lokalnih vlasti i dalje digitalizacije javnih usluga u mnogim oblastima, od prijema zahtjeva do izdavanja odobrenja, plaćanja naknada i drugih vidova komunikacije sa upravom. Konačno, dalje reforme procesa javnih nabavki bi zasigurno bile korisne.

Neutralisati korupciju i slične prakse koje štete privrednom razvoju. Korupcija i njoj slične pojave nijesu problematične samo iz vizure privrednika, radi se o univerzalno prepoznatim problemima koji nanose nemjerljivu štetu crnogorskom društvu. Jake institucije sa integritetom obavezan su preduslov vladavine prava i dalje demokratske afirmacije naše države, a poslovni ambijent je samo jedan od segmenata ukupnog stanja.

Poboljšati usluge razvoja poslovanja sa posebnim fokusom na osiguravanje njihove relevantnosti, dostupnosti i pristupačnosti za MMSP. BDS predstavlja skup nefinansijskih usluga koje imaju za cilj poboljšanje poslovnih performansi, podsticanje inovacija, pružanje uvida u tržište i širenje poslovnih mreža. Najtraženije usluge uključuju konsultantske i savjetodavne usluge, koje navodi 26 posto preduzeća, kao i razvoj tehnologije (koji je navelo 18 posto preduzeća), pristup uslugama informisanja (17 posto) i promociju poslovnih veza (15 posto). Još jedna potencijalna oblast za BDS je program za razvoj izvoznih kapaciteta za odabrana MSP.

Socijalni dijalog

Unaprijediti institucije socijalnog dijaloga. Socijalni savjet Crne Gore mogao bi biti osnažen ako bi vrla imenovala ministre ili više rangirane predstavnike i povećala veličinu, administrativne i tehničke kapacitete sekretarijata Savjeta. Preduzeća bi takođe imala koristi od boljih veza između Savjeta i ministarstava nadležnih za privrednu i razvoj privatnog sektora.

Podsticajno pravno i regulatorno okruženje

Unaprijediti poresku administraciju i predvidljivost poreskih propisa. Preduzeća su istakla da poreske stope ne bi trebalo da rastu, s obzirom na to da privlače strane investicije u zemlju i svako povećanje može dovesti do preseljenja ovih stranih preduzeća u povoljnije poreske klime. Preduzeća su se takođe zalagala za smanjenje poreskih stopa na usluge, slično kao u drugim zemljama EU. Što se tiče poreske administracije, preduzeća žele više sigurnosti i stabilnosti u poreskom sistemu i zalažu se da vlada prestane da mijenja propise. Naveli su i da bi izvjesnost mogla da se poboljša ukoliko bi Ministarstvo finansija donijelo zvanične i jasno definisane poreske propise koji služe kao pravila za implementaciju, čime bi se smanjila njihova zavisnost od ponekad nepredvidljivih tumačenja Uprave prihoda i carina Crne Gore. Takođe su ohrabrili vladu da poboljša poreski informacioni sistem i uključi se u šire konsultacije u vezi poreske politike. Neka preduzeća su se takođe zalagala za veću odgovornost vlasnika preduzeća koji ne ispunjavaju poreske obaveze – što vjerovatno smatraju neophodnim da bi se obezbijedili jednaki uslovi poslovanja za sva preduzeća.

Dodatno unaprijediti pravni i regulatorni okvir u oblasti rada i zaštite i zdravlja na radu. Što se tiče propisa o radu, preduzeća primjećuju potrebu dalje modernizacije zakona o radu. Napominju da bi preduzeća mogla imati koristi od višeslojne minimalne zarade koja je vezana za zvanja zanimanja. Pažnju treba posvetiti i izmjeni Zakona o unutrašnjoj trgovini u vezi sa neradnom nedjeljom, reformi Zavoda za zapošljavanje i reformi centara za socijalni rad. Radne propise takođe treba revidirati kako bi se brisao uslov koji podrazumijeva saglasnost sindikata za neke aktivnosti poslodavaca, posebno one koje obezbeđuju povoljnije uslove za zaposlene ili uvode modernije radne procese. Preduzeća takođe primjećuju potrebu za uvodenjem zastarjelosti tužbi koje se vode u vezi sa starim radnim sporovima, kako bi se sprječilo da veoma stara potraživanja utiču na spremnost investitora da kupe neko preduzeće. Konačno, u pogledu zaštite i zdravlja na radu (ZZNR), mogao bi se osnovati fond, uz istovremeno poboljšanje inspekcije i statističkih podataka o ZZN. To bi se moglo dopuniti edukacijom i za poslodavce i za zaposlene o njihovim pravima, obavezama i odgovornostima u vezi sa ZZN.

Preispitati i reformisati druge važne propise koji se tiču preduzeća. To uključuje reforme za unapređenje Zakona o privrednim društvima, kao i propisa o otvaranju i registraciji preduzeća. Reforme bi mogle pomoći da se ograniči poslovanje kompanija koje su skoro nesolventne i imaju velike dugove, posebno poreske obaveze prema državi, kako bi se povećala vjerovatnoća da država naplati te dugove.

Fer konkurenčija

Odgovoriti na neformalnu ekonomiju i osigurati fer konkurenčiju kroz pojačano sprovođenje propisa i bolje podsticaje za formalizaciju. Preduzeća su istakla da je važno staviti neformalnu ekonomiju pod kontrolu i smanjiti pritisak koji neformalnost ima na registrovana preduzeća koja posluju uvažavajući pozitivne propise. Neka preduzeća su navela da je potrebno uložiti veće napore da se sprovedu poreski i drugi propisi i da se pooštira kaznena politika vezano za neformalni rad. Takođe, istaknuto je da bi pojačano sprovođenje propisa zahtijevalo poboljšanja u radu inspekcija na terenu, u kombinaciji sa većim sankcijama za neformalna preduzeća. Rješavanje neformalnosti će takođe zahtijevati preispitivanje i unapređenje podsticaja za formalizaciju, kao i promociju ovih promjena. Iako eliminacija neformalnih preduzeća može predstavljati izazov, smanjenje njihove rasprostranjenosti je ključno s obzirom na nepravednu prednost u troškovima koju imaju zbog nepoštovanja propisa i poreske evazije.

Pristup finansijskim uslugama

Poboljšati pristup preduzeća zajmovima i kreditima. Neka preduzeća napominju da treba osnovati državnu banku i da mala preduzeća treba da imaju povoljan pristup kreditima. Takođe, prisutan je stav o neophodnosti kreditno garantnog fonda koji bi riješio probleme sa nedostatkom kolateralna. Poboljšanje pristupa finansiranju trgovine takođe bi trebalo da bude jedan od aspekata reforme finansijskog sektora,

jer je nedostatak trgovinskog finansiranja glavna prepreka za neka preduzeća.

Unaprijediti platne sisteme kako bi se podstakla internacionalizacija crnogorskih preduzeća i smanjili operativni troškovi. Postoji potreba za poboljšanjem funkcionalnosti platformi za elektronsko plaćanje kao što su PayPal i Payoneer u Crnoj Gori. Poboljšan pristup finansijama može imati poseban efekat katalizatora za digitalizaciju, a samim tim i produktivnost preduzeća i radnika. Mnoga crnogorska MSP se bore da se internacionalizuju zbog nedovoljno razvijenih sistema plaćanja putem kreditibilnih procesora plaćanja, kao što je PayPal. U Crnoj Gori se transakcije i dalje mogu odvijati samo u jednom pravcu, iz Crne Gore u druge zemlje. Odsustvo globalno priznatih procesora plaćanja u Crnoj Gori stvara izazove za preduzeća i stvara negativne percepcije kod klijenata i investitora. Preduzeća su identifikovala propise o digitalnom plaćanju kao najveću prepreku za usvajanje digitalnog plaćanja – ukazujući na važnost reforme u prostoru digitalnog plaćanja.

Informacione i komunikacione tehnologije

Podstaći usvajanje digitalnih tehnologija od strane preduzeća kroz posebne programe finansiranja. Za preduzeća je nedostatak finansijskih sredstava primarni izazov sa kojim se suočavaju kada žele da se dalje digitalizuju. Vladine mjere kao što je pružanje finansijske pomoći kroz direktnu finansijsku podršku kao što su subvencije ili zajmovi s niskim kamatama koje sponzoriše vlada ili indirektna podrška kao što su poreski krediti ili podsticaji mogu pomoći da preduzeća usvoje tehnologije koje povećavaju produktivnost. Nalazi ukazuju na to da bi Crna Gora mogla unaprijediti i promovisati svoje digitalne javne servise, kao što je elektronski proces podnošenja zahtjeva za licence i dozvole.

Obrazovanje, obuka i doživotno učenje

Usvojiti sveobuhvatan pristup obrazovanju, obuci i cjeloživotnom učenju. To bi trebalo da uključi fokus na STEM i TVET i djelotvoran odgovor na neusklađenost vještina sa potrebama tržišta rada. Podrazumijeva redovne kontakte i sa poslodavcima i sa sindikatima kako bi se osiguralo da vladini programi i dalje odgovaraju na promjenljive potrebe tržišta rada.

Omogućiti poreske olakšice za troškove obuke kako bi se podstakla preduzeća da obučavaju radnike. Ove poreske olakšice bile su najčešće citirana inicijativa preduzeća za rješavanje nedostatka vještina i pomoći preduzećima u finansiranju obuke i izgradnje kapaciteta.

Pojednostaviti programe izdavanja viza i boravišnih dozvola kako bi se osiguralo da crnogorska preduzeća imaju pristup kvalifikovanim radnicima iz inostranstva. Reforme i pojednostavljenja procedura za dobijanje radnih i dozvola za privremeni boravak mogući bi pomoći u rješavanju prepreka koje usporavaju proces pronalaženja kvalifikovane radne snage. To može zahtijevati reformu Zakona o strancima.

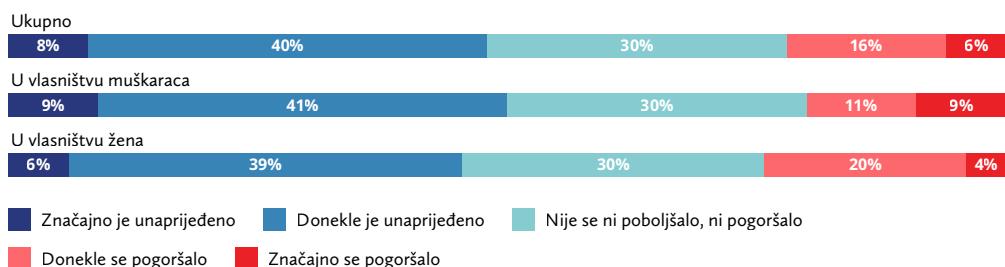
Odgovorno upravljanje životnom sredinom

Podržati i podstaći preduzeća da razviju strategije energetske i materijalne efikasnosti. Ove strategije mogu donijeti značajne koristi za životnu sredinu, uključujući smanjeno zagađenje i emisije. To može pomoći i u smanjenju potražnje za prirodnim resursima kao što je voda, dok istovremeno smanjuje potražnju za električnom energijom i drugim javnim uslugama – donoseći dodatne ekološke i ekonomske koristi. Preduzeća koja implementiraju strategije energetske i materijalne efikasnosti mogu imati koristi i od smanjenih troškova, povećane produktivnosti i poboljšane percepcije javnosti.

Aneks 1. Percepције предузећа у власништву јена и предузећа у власништву муškaraca

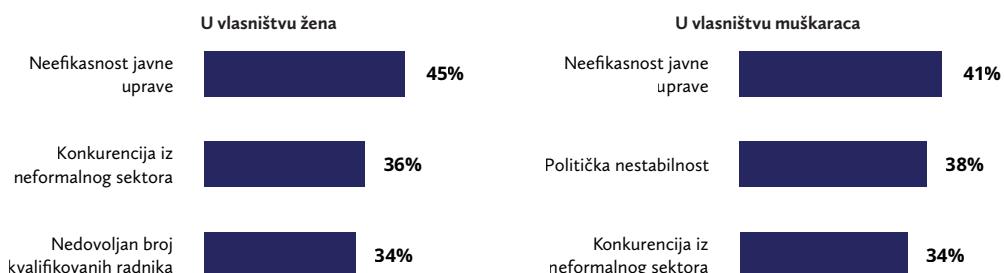
Percepције у вези са промјенама у укупном пословном окружењу у последњих десет година међу crnogorskim предузећима не покazuju значајне родне disparitete, иако су предузећа у власништву јена нешто мање оптимistična. Око 45 посто предузећа у власништву јена верује да се цјелокупно пословно окружење побољшало у последњих десет година, што је 5 посто мање од предузећа у власништву муškaraca (Slika 85). Предузећа у власништву јена и муškaraca идентификовала су дигиталну инфраструктуру као подручје највише побољшања у последњих десет година – што је навело 39 посто првих и 54 посто ових других.

Slika 83. Percepције предузећа о томе како се цјелокупно пословно окружење у Црној Гори променило у последњих десет година (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Slika 84. Три најваžнија изазова за trenutno пословно окружење (% предузећа која дaju одговор)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

I предузећа у власништву јена и она у власништву муškaraca најчешће су наводила неefikasnost javne uprave када су ih пitalи о прва три најзначајнија изазова у тренутном пословном окружењу (Slika 86). Меđutim, утицај овог изазова неизнатно варира у зависности од предузећа. За предузећа у власништву јена, неefikasnost javne uprave најчешће резултира повећањем трошкова – како је навело 53 посто предузећа у власништву јена. То је praćeno ограничењем njihove sposobnosti да се прошире на нова tržišta (20 посто) и одузimanjem dodatnog vremena за bavljenje administrativnim procedurama (11 посто) (Slika 87). Nasuprot tome, предузећа у власништву муškaraca су mnogo мање наводила повећање трошкова

kao primarni uticaj svog najvećeg izazova. Jedno od četiri preduzeća u vlasništvu muškaraca navodi da su izazovi povezani sa javnom upravom rezultirali povećanim troškovima. Nešto više preduzeća u vlasništvu muškaraca, 26 posto, reklo je da je uticaj ovog izazova bio ograničavanje njihove sposobnosti da uđu na nova tržišta. 23 posto je istaklo da je potrebno dodatno vrijeme za bavljenje administrativnim procedurama. Ovi nalazi ukazuju na to da se preduzeća u vlasništvu žena možda suočavaju sa većim troškovima poslovanja od preduzeća u vlasništvu muškaraca.

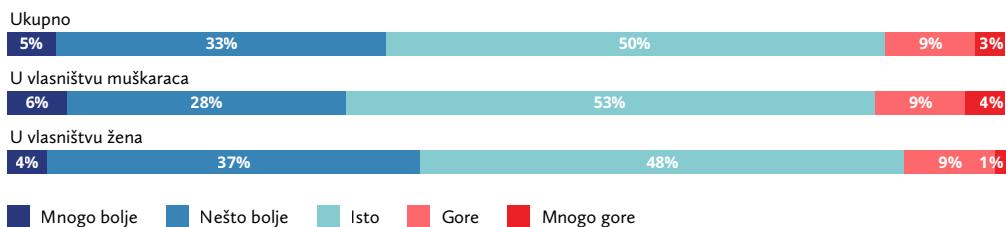
Iako su preduzeća u vlasništvu žena bila nešto manje pozitivna vezano za poboljšanja poslovnog okruženja u protekloj deceniji, čni se da su nešto optimističnija u pogledu svog poslovnog učinka sljedeće godine (Slika 88). U odnosu na prošlu godinu, 41 posto preduzeća očekuje bolje ili mnogo bolje poslovanje u narednoj godini – što je za oko sedam procenatnih poena više od udjela preduzeća u vlasništvu muškaraca. Ovo sugerire da bi preduzeća u vlasništvu žena mogla biti otpornija i proaktivnija u traženju prilika za rast ili implementaciji strategija za ublažavanje izazova, potencijalno se pozicionirajući za povoljnije poslovne izglede. To takođe može biti rezultat koncentracije preduzeća u vlasništvu žena u nekim sektorima i preduzeća u vlasništvu muškaraca u drugim.

Slika 85. Uticaji najvećeg izazova na trenutno poslovno okruženje (%)

Izvor: ESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Slika 86. Očekivanja preduzeća za narednu godinu u odnosu na prošlu (%)

Izvor: ESE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Percepcije o makroekonomskom okruženju izgledaju slično među preduzećima u vlasništvu žena i muškaraca. Zapanjujućih 80 posto preduzeća u vlasništvu muškaraca izražava zabrinutost za stabilnost i djelotvorno upravljanje privredom (Slika 89). Ovo je tjesno uskladeno sa stavovima preduzeća u vlasništvu žena, od kojih 75 posto vjeruje da se makroekonomskim okruženjem loše upravlja.

Slika 87. Stavovi preduzeća o sledećoj tvrdnji: "Crna Gora ima zdravo i stabilno makroekonomsko okruženje, a njenom ekonomijom se dobro upravlja." (%)

Ukupno

U vlasništvu muškaraca

U vlasništvu žena

Legend: Dark Blue = U potpunosti se slažem; Medium Blue = Slažem se; Teal = Niti se slažem, ni ne slažem

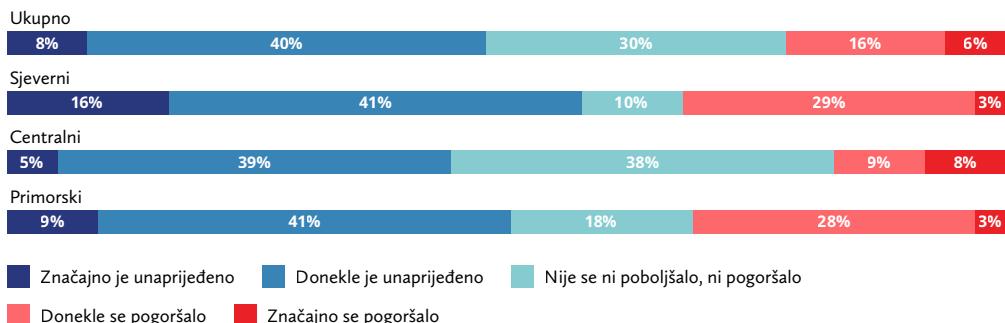
Red = Ne slažem se; Dark Red = Uopšte se ne slažem

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Aneks 2. Stavovi preduzeća iz različitih regiona

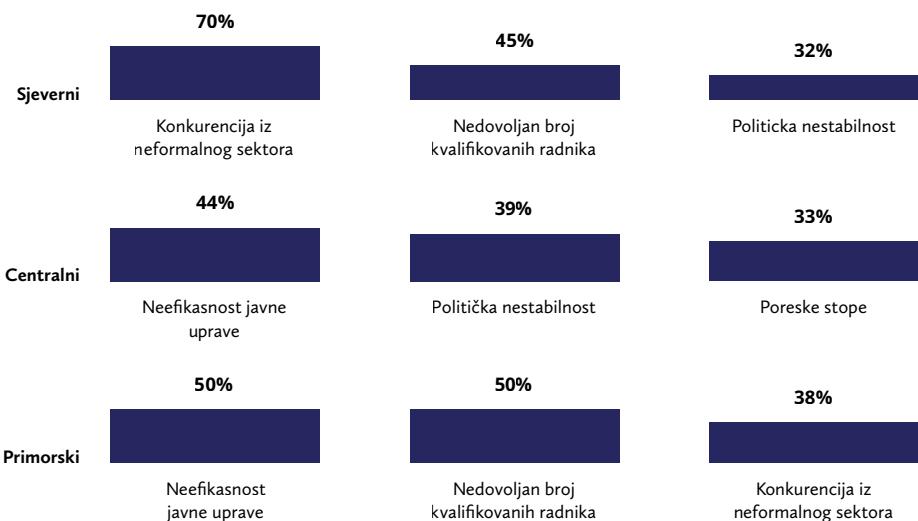
Uprkos tome što većina preduzeća primjećuje poboljšanja u poslovnom okruženju u posljednjih deset godina, postoje određene varijacije u percepciji između regiona. Naime, veća je vjerovatnoća da će preduzeća u centralnom regionu navesti da je poslovno okruženje ostalo isto. Samo 17 posto preduzeća u centralnom regionu smatra da se poslovno okruženje pogoršalo, što je znatno niže od otprilike jedne trećine preduzeća u sjevernom i primorskom regionu koja smatraju da se okruženje pogoršalo (Slika 90). Međutim, 44 posto preduzeća u centralnom regionu smatra da se poslovno okruženje poboljšalo, što je značajno, ali je i dalje niže od 57 posto preduzeća iz sjevernog regiona koji smatraju da se ono poboljšalo. Percepције o aspektima poslovnog okruženja sa najvećim poboljšanjem takođe variraju u različitim regionima. U centralnom regionu, preduzeća najčešće navode digitalnu infrastrukturu kao jedan od tri najnaprednija aspekta poslovnog okruženja (55 procenata). Nasuprot tome, preduzeća u sjevernom i primorskom regionu su najčešće navode radno zakonodavstvo kao jednu od tri najveća područja poboljšanja. Ovo je navelo 50 posto i 41 posto preduzeća u ovim regijama, respektivno. Radno zakonodavstvo predstavlja druga najčešće citiranu oblast poboljšanja među preduzećima u centralnom regionu.

Slika 88. Percepције preduzeća o tome kako se cijelokupno poslovno okruženje u Crnoj Gori promijenilo u posljednjih deset godina (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Neefikasnost javne uprave je uobičajena i značajna prepreka za preduzeća u centralnom i primorskom regionu, ali ne i u sjevernom regionu (Slika 91). U centralnom i primorskom regionu, neefikasnost javne uprave bila je najčešće pominjani izazov, koji je navelo 44 posto, odnosno 50 posto preduzeća, respektivno. Preduzeća u centralnom regionu su takođe navela političku nestabilnost i poreske stope, dok su preduzeća u primorskom regionu takođe navela nedostatak kvalifikovane radne snage i ogromnu konkurenčiju iz neformalnog sektora. Za preduzeća u sjevernom regionu, najčešće spominjani izazov bila je konkurenčija iz neformalnog sektora – za koju je 70 posto preduzeća reklo da je jedan od njihova tri najveća izazova. Preduzeća u sjevernom regionu takođe su često navodila nedostatak kvalifikovane radne snage i političku nestabilnost kao glavne izazove, ali ne i neefikasnost javne uprave.

Slika 89. Tri najveća izazova za trenutno poslovno okruženje (% preduzeća koja navode odgovor)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Povećani troškovi poslovanja predstavljaju uobičajeni uticaj koji preduzeća u različitim regionima doživljavaju zbog najvećeg izazova u trenutnom poslovnom okruženju (Slika 92). I u centralnom i u primorskom regionu, glavni izazovi doveli su do povećanih troškova poslovanja, ograničenja širenja tržišta i potrebe za dodatnim vremenom za rješavanje ovih neefikasnosti. Zanimljivo je da za preduzeća u sjevernom regionu konkurenčija iz neformalnog sektora ne ometa njihovu ekspanziju na nova tržišta značajno, sa samo 7 posto preduzeća koja to navodi kao značajan uticaj, što sugerira da bi to moglo biti specifično pitanje koje prvenstveno pogoda ovaj region.

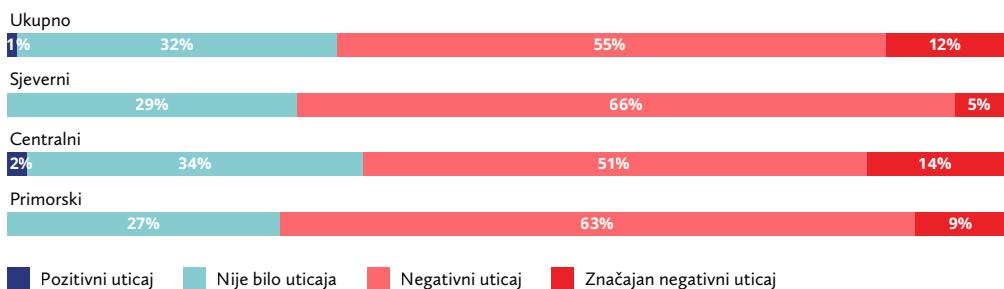
Slika 90. Uticaji najvećeg izazova na trenutno poslovno okruženje (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Dugotrajna politička nestabilnost imala je reperkusije na preduzeća u svim regionima, iako preduzeća u centralnom regionu navode nešto manje negativnih uticaja. Preciznije, 64 posto preduzeća u centralnom regionu osjetilo je štetne efekte dugotrajne političke nestabilnosti od 2020. godine, nešto niže od 73 posto koja to navode u primorskom regionu i 71 posto u sjevernom regionu (Slika 93). Kada se ispituju specifični negativni uticaji političke nestabilnosti, otkazivanje investicija je najčešći ishod među preduzećima u primorskom regionu. Nasuprot tome, preduzeća u centralnom i sjevernom regionu češće navode otkazivanje ekspanzije poslovanja.

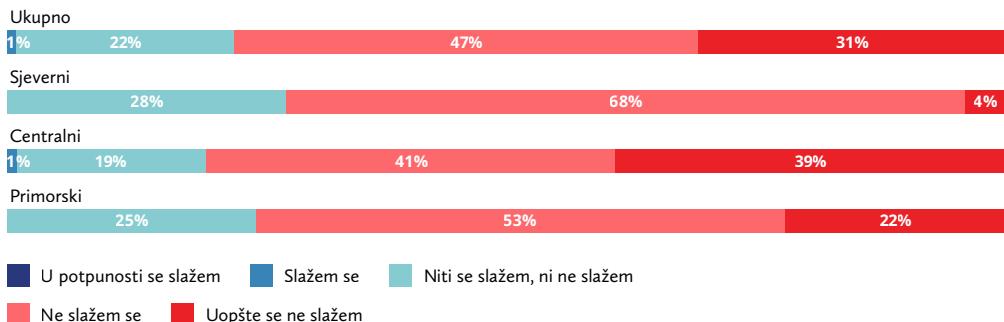
Čini se da su percepције makroekonomskog okruženja prilično slične među preduzećima u svim regionima (Slika 94). Upečatljivih 80 posto preduzeća u centralnom regionu izražava zabrinutost za stabilnost i djelotvorno upravljanje ekonomijom. Slično je sa više od 70 posto preduzeća u drugim regionima koja dijele ovaj stav da makroekonomsko okruženje nije zdravo i da se njime dobro ne upravlja.

Slika 91. Utjecaj dugotrajne političke nestabilnosti od 2020. (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

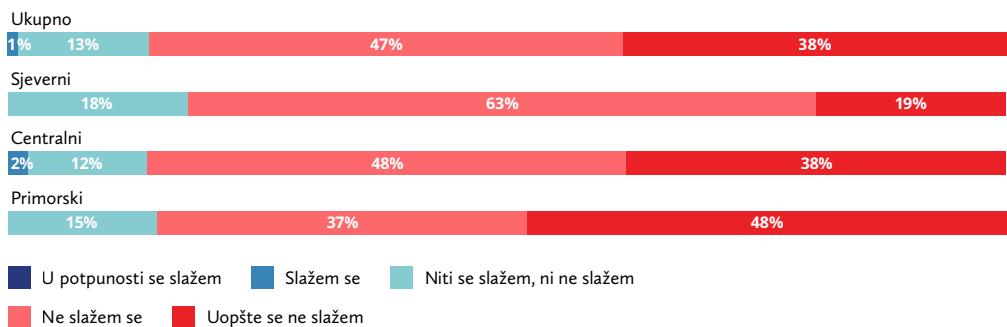
Slika 92. Stavovi preduzeća o sledećoj tvrdnji: "Crna Gora ima zdravo i stabilno makroekonomsko okruženje, a njenom ekonomijom se dobro upravlja." (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

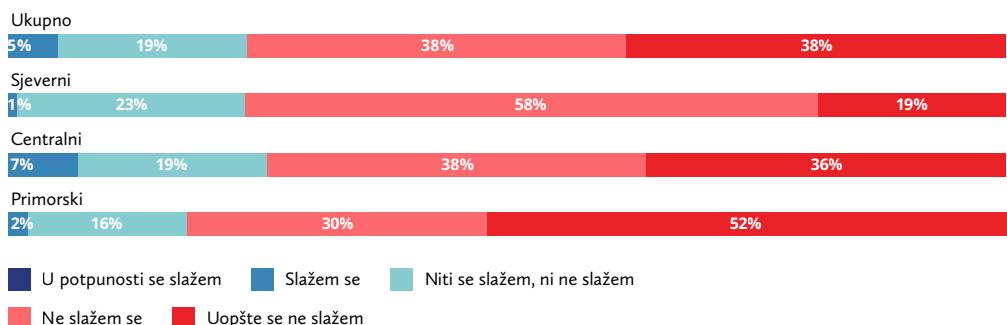
Percepције предузећа о дјеловрности и ефикасности јавне управе на централном нивоу и локалне јавне управе углавном су конзистентне у различитим регионима. Više od 80 posto предузећа у свим регионима сматра да јавна управа на централном нивоу nije ефикасна i дјеловрна (Слика 95). Исто тако, више од 75 posto предузећа сматра да њихова локална јавна управа nije ефикасна i дјеловрна (Слика 96). Ово сугерише да би побољшања i централне i локалне јавне управе у свим регионима могла бити од помоћи предузећима.

Slika 93. Stavovi предузећа о следећој тврдњи: "Јавна управа на централном нивоу је ефикасна i дјеловрна." (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Slika 94. Stavovi предузећа о следећој тврдњи: "Локална јавна управа је ефикасна i дјеловрна." (%)

Izvor: ESEE Istraživanje u Crnoj Gori 2023.

Aneks 3. Tehničke napomene i tabele

Koristili smo podatke poreske uprave koje je dostavila UPCG 2022. godine kao okvir za uzorkovanje. Podaci sadrže broj preduzeća po djelatnostima (na ISIC 4-cifrenom nivou) i veličinu preduzeća definisanu brojem zaposlenih. Iz okvira uzorkovanja isključujemo preduzeća klasifikovana kao „preduzetnici“ zbog nedostatka definicije „preduzetnika“ prema broju zaposlenih. Iako se ta preduzeća mogu kategorisati kao mikro preduzeća, karakteristike tradicionalnih mikro-biznisa i preduzetnika su prilično različite. Stoga je najbolje ne uključiti ta preduzeća. Takođe, uklanjamo poslovne aktivnosti u javnom sektoru jer nisu relevantne za privatni sektor. Uz ta isključenja, imamo 30.526 preduzeća kao populaciju.

S obzirom na raspoloživo vrijeme i dodijeljene resurse, anketa je rađena online i zatvorena nakon X sedmica, što je rezultiralo sa 207 uzoraka. Ova veličina uzorka se smatra razumnošću za malu ekonomiju kao što je Crna Gora. Uporedive veličine uzorka primjećene su u drugim istraživanjima, kao što je nedavno istraživanje stavova preduzeća Balkanski barometar 2022, koje je uključivalo ukupno 1.203 uzorka za šest zemalja Balkana, sa najmanje 200 uzoraka iz svake zemlje. Slično tome, istraživanje Svjetske banke o preduzećima iz 2019. sprovedeno u Crnoj Gori sadržalo je 150 uzoraka. Iako je ukupan raspoloživi uzorak 207 preduzeća u anketi, odbacili smo neka zapažanja zbog problema sa kvalitetom, uglavnom zbog nedostatka odgovora za opštete karakteristike (kao što je ukupan broj zaposlenih). Takođe smo odbacili dva preduzeća osnovana 2023. godine, a njihovi odgovori se ne bi kvalifikovali jer nisu poslovali prethodnih godina. Kao rezultat, imamo 185 uzoraka za našu analizu.

Kako je anketa sprovedena onlajn, pristrasnost zbog samoodlučivanja je neizbjegljiva jer ispitanici dobровoljno odlučuju da učestvuju u anketi, što vjerovatno rezultira neslučajnim uzorkom. Potencijalni problemi sa pristrasnošću pri samoodlučivanju su prezastupljenost i nedovoljna zastupljenost. Prezastupljenost se dešava kada je veća vjerovatnoća da će učestvovati ispitanici sa čvrstim stavovima ili specifičnim karakteristikama, što rezultira prezastupljenosti određene grupe(a) u anketi. Nasuprot tome, nedovoljna zastupljenost se dešava kada je manje vjerovatno da će određene grupe učestvovati, što dovodi do njihove nedovoljne zastupljenosti u rezultatima istraživanja. Međutim, pristrasnost po osnovu samoodlučivanja je uobičajena pojava u anketama, posebno onima koje se provode onlajn.

Da bi se ublažili problemi vezani za pristrasnost pri samoodlučivanju i omogućili zaključci od uzorka do populacije, primjenjeni su ponderi u anketi. Ponderi ankete uključuju prilagođavanja individualnih odgovora kako bi se odgovorilo na varijacije u vjerovatnoći odabira i učešća. Izračunavanje pondera ankete izvršeno je kroz proces u dva koraka. Prvo, podaci su stratifikovani u dva stratuma – djelatnost (na osnovu ISIC odjeljka) i veličina poslovanja. Nakon toga, inverzni ponderi vjerovatnoće su izračunati korišćenjem i veličine uzorka i veličine populacije.

Tabela 4. Uzorak distribucije po statističkim regionima

Statistički region	Broj institucija
Sjeverni	10%
Centralni	66%
Primorski	24%
Ukupno	100%

Tabela 5. Uzorak distribucije po djelatnostima

Djelatnost	Udio
Usluge smještaja i hrane	15%
Administrativne i prateće uslužne djelatnosti	5%
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	2%
Umjetnost, zabava i rekreacija	2%
Građevinarstvo	7%
Obrazovanje	2%
Snabdijevanje strujom, gasom, parom i sistemima za klimatizaciju	1%
Finansijske aktivnosti i aktivnosti osiguranja	6%
Zdravlje i socijalna zaštita	2%
Informacije i komunikacije	4%
Proizvodnja	6%
Rudarstvo i eksploatacija kamena	1%
Ostale uslužne djelatnosti	16%
Stručni, naučni i tehnički poslovi	9%
Promet nekretnina	2%
Transport i skladištenje	4%
Vodovod; kanalizacija, upravljanje otpadom i aktivnosti sanacije	1%
Veleprodaja i maloprodaja; opravka vozila i motocikala	16%
Ukupno	100%

S obzirom da određene djelatnosti imaju mali uzorak, djelatnosti sa sličnim poslovnim aktivnostima grupisane su na sljedeći način:

- ▶ Građevinarstvo i nekretnine,
- ▶ Smještaj i hrana kao "HoReCa"
- ▶ Poljoprivreda, proizvodnja, rudarstvo, vodosnabdijevanje i električna energija kao "poljoprivreda i druge djelatnosti/industrije"
- ▶ Trgovina na veliko i malo i popravka motornih vozila i motocikala kao „veleprodaja i maloprodaja“
- ▶ Ostatak firmi iz uzorka u drugim uslužno orijentisanim djelatnostima grupisan je kao "ostale usluge".

Tabela 6. Distribucija uzorka prema modifikovanim djelatnostima

Djelatnost	Udio
Poljoprivreda i druge djelatnosti	10%
Građevinarstvo i nekretnine	9%
HoReCa	15%
Ostale usluge	50%
Veleprodaja i maloprodaja	16%
Ukupno	100%

Tabela 7. Distribucija uzorka prema veličini preduzeća

Veličina preduzeća	Udio
Mikro (1-10)	55%
Mala (11-50)	32%
Srednja (51-250)	8%
Velika (>250)	6%
Ukupno	100%

Tabela 8. Distribucija uzorka prema polu

Vlasništvo prema polu	Udio
U vlasništvu žena	44%
U vlasništvu muškaraca	56%
Ukupno	100%

Unija poslodavaca Crne Gore

Cetinjski put 36
81000 Podgorica, Crna Gora

TELEFON
020 209 250

FAX
020 209 251

EMAIL
office@poslodavci.org

WEB
poslodavci.org